Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová (ed.)

Vyvlastněný hlas

Proměny genderové kultury české společnosti

EDICE **POST**

KAROLINUM

Vyvlastněný hlas:
Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989

Hana Havelková
Libora Oates-Indruchová (ed.)

———

Recenzovaly:
prof. PhDr. Zdenka Kalnická, CSc.
doc. PhDr. Zuzana Kiczková, Ph.D.
† prof. Dr.phil. Gerlinda Šmausová, Priv.Doz.

Autoři: Petra Hanáková, Barbara Havelková, † Hana Havelková, Kateřina Kolářová, Petra Klvačová, Jan Matonoha, Denisa Nečasová, Libora Oates-Indruchová, Petr Roubal, Věra Sokolová, Veronika Šprincová, Ivan Vodochodský, Kateřina Zábrodská

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2025
Edice SLON – POST, 14. svazek / založil † Miloslav Petrusek, řídí Jan Balon

Redakce Alice Dudáková a Jiří Ryba
Grafická úprava Jan Dobeš, studio Designiq
Návrh obálky Rudolf Štorkán
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první elektronické, odpovídá druhému tištěnému vydání, v Karolinu prvnímu

© Univerzita Karlova, 2025
© Hana Havelková – heirs, Libora Oates-Indruchová, Petra Hanáková, Barbara Havelková, Kateřina Kolářová, Petra Klvačová, Jan Matonoha, Denisa Nečasová, Petr Roubal, Věra Sokolová, Veronika Šprincová, Ivan Vodochodský, Kateřina Zábrodská, 2025
photography © Jaromír Komárek, archiv ABZ a.s. a Státní fond kinematografie (ze sbírek NFA), Pavel Dias, ze sbírky Národního muzea, fotografie ze sbírky Národního muzea, 2025

ISBN 978-80-246-5151-4
ISBN 978-80-246-5972-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Druhé vydání věnujeme Haně Havelkové (1949–2020) in memoriam.

Předmluva ke druhému vydání

Mnozí a mnohé z nás si ještě pamatují 90. léta, kdy se některá média a politikové (i političky) téměř předháněli v rétorickém boji proti feminismu jako „ideologickému nepříteli“. Ve svých útocích často stavěli na roveň „komunismus“ a „feminismus“ a nacházeli odezvu v populaci. Bylo to celkem pochopitelné, neboť rétorika rovnoprávnosti pohlaví a „emancipace“ patřila do komunistické ideologické výbavy a komunistická interpretace dějin se postarala o to, aby z nich vymazala většinu stop po předkomunistických tradicích ženského hnutí. Hana Havelková nazvala tento proces „vyvlastněním“ a blíže jej vysvětluje v úvodní kapitole této knihy.

Daleko méně z nás si pamatuje, že relativně malý okruh badatelek, mezi nimi obě editorky této knihy, se tehdy snažil porozumět tomu, zda mohou feministická a genderová teorie přispět k interpretaci české minulosti a současnosti, čím je mohou obohatit. Hana Havelková napsala v rámci debat k tomuto tématu mezi „východními“ a „západními“ feministkami řadu článků, z nichž několik vyšlo v předních světových časopisech a knihách renomovaných autorských kolektivů. Libora Oates-Indruchová byla v té době na počátku své akademické dráhy, a tudíž se nemohla postavit na roveň teoretickým debatám zkušených badatelek Hančina kalibru. Namísto toho zaměřila svůj postgraduální výzkum empiricky a zkoumala české kulturní diskursy přestavbového a transformačního období prostřednictvím kategorie genderu.

O desetiletí později, tedy na počátku nového tisíciletí, už česká genderová studia obohatila nová generace badatelek a badatelů a obor se také etabloval na univerzitách. Zkoumání socialistického období prostřednictvím kategorie genderu ale bylo – a do značné míry stále je – jen v počátcích. Nicméně postupně narůstal počet badatelek a bada-

telů v různých společenskovědních a humanitních disciplínách, kteří si začali pokládat otázky o důsledcích komunistických politik a rétoriky o rovnoprávnosti muže a ženy jak pro společenské a státní instituce, tak pro oblast kulturní tvorby i všední život. Řadu z nich editorky *Vyvlastněného hlasu* oslovily, aby se účastnili společného projektu ke zkoumání proměn genderové kultury české společnosti v komunistickém období. Výsledkem je tato kniha, jejíž první vydání z roku 2015 bylo v krátkém čase rozebráno, což svědčí o narůstajícím zájmu čtenářstva o tematiku genderu za socialismu.

Interdisciplinární složení autorského kolektivu nebylo jen výrazem demografie soudobého badatelského zájmu, ale bylo součástí koncepčního záměru editorek. Chtěly jsme podchytit co nejširší záběr výrazů genderové kultury: od odborných tvůrčích diskursů, jakými jsou film a literatura, po kulturu ve smyslu vytváření významů prostřednictvím každodenní praxe, jak v orálněhistorických vyprávěních českých mužů a žen, tak i v expertních diskursech práva, sociologie, tělovýchovy či státních a stranických politik týkajících se ženských organizací, partnerského života a sexuologie. Právě tato šíře pokryté problematiky umožnila autorům a autorkám vyvodit několik teoretických závěrů o genderové kultuře české společnosti socialistického období:

1. Zkoumáme-li historii období 1948–1989 pomocí genderu jako analytické kategorie, vyplyne nám jiná než tradiční politická periodizace, která zpravidla zahrnuje stalinismus, případně poststalinismus, ideologické uvolnění 60. let vedoucí k pražskému jaru a období normalizace. Postavíme-li do středu analýzy „gender", zlomy mezi těmito tradičními fázemi se ukážou jako daleko méně výrazné a objeví se jiné mezníky. Například politiky vedoucí k radikální proměně genderových vztahů mizely již od poloviny 50. let a na jejich místo přicházela opatření a rétorika vracející se k tradičnímu, tedy předkomunistickému pojetí genderových rolí, které sílilo v průběhu 60. let a pokračovalo po celou normalizaci.
2. V celém socialistickém období kolovaly vzájemně si odporující genderové diskursy, a sice nejsilněji v 50. a 60. letech, méně v období normalizace: diskurs tradicionalistický a současně s ním diskurs progresivní. Tento rozpor byl velmi zřetelný v rádcovských příručkách o partnerství, ale také třeba v expertních diskursech tělovýchovy, práva či státní populační politiky a ve tvůrčích diskursech.
3. V protikladu k zažité představě, že kritika genderových vztahů za socialismu neexistovala, studie obsažené ve *Vyvlastněném hlasu*

jednoznačně dokládají, že zájem o analýzu genderových vztahů byl téměř všudypřítomný a dal vzniknout řadě jak konzervativních, tak progresivních pohledů na gender, které v obou případech byly často zcela originální a vycházely ze specifického politického a historického kontextu. Samozřejmě, že nešlo o analýzu opírající se o teorie genderu ve smyslu dnešních genderových studií, ale spíše o reflexi žité skutečnosti v kontextu politických proklamací o rovnoprávnosti.

Studie zahrnuté ve *Vyvlastněném hlasu* vznikaly přibližně v letech 2009–2012, i když výzkum k nim začal v několika případech i o desetiletí dříve. Od prvního vydání v roce 2015 se *Vyvlastněný hlas*, jakož i jeho kratší anglická verze (*The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*, Routledge 2014) stal pravidelně používaným zdrojem k genderovým tématům socialistického období pro další badatele a badatelky a ve vysokoškolské výuce. Pro některé je kniha zdrojem informací, pro jiné podkladem a impulsem k vlastním výzkumům – ať už s našimi závěry souhlasí, nebo ne. Cenná je sama skutečnost, že naše práce motivuje diskusi o genderové kultuře české společnosti, včetně další výzkumné práce členů a členek autorského kolektivu. Druhé vydání *Vyvlastněného hlasu* odpovídá na čtenářskou poptávku, ale je potřeba je číst také v tomto kontextu: v posledních letech vznikly další výzkumy o této tematice i od jiných autorů a autorek, které doplnily či pozměnily výzkumy publikované ve *Vyvlastněném hlasu* a odbornou diskusi posunuly o kus dál.

Libora Oates-Indruchová
září 2024

Obsah

Předmluva ke druhému vydání (*Libora Oates-Indruchová*) I

Úvod 7
Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989 (*Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová*)

Část I: Gender jako sociální kategorie 43
Tři stadia genderu v socialistickém právu (*Barbara Havelková*) 45

Postavení žen v Československu v období let 1948–1989 v dobových sociologických výzkumech a datech (*Veronika Šprincová*) 83

(De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise (*Hana Havelková*) 125

Organizace žen v letech 1948–1989 v historické perspektivě (*Denisa Nečasová*) 169

Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře (*Ivan Vodochodský, Petra Klvačová*) 207

Duhový život pod rudou hvězdou: Státní přístup k homosexualitě a neheterosexuální životy v normalizačním Československu (*Věra Sokolová*) 243

Mezi ženskostí a feminismem: Konstruování identity „české socialistické ženy“ (*Kateřina Zábrodská*) 285

Část II: Gender jako symbolická kategorie 319
Tělo národa: Československé spartakiády z pohledu genderu (*Petr Roubal*) 321

Dispozitivy mlčení: Zraňující identity a diskursivní konstituce mlčení. Gender, feminismus a česká literatura v období 1948–1989 (*Jan Matonoha*) 351

Řekni, kde ty traktoristky jsou? Kulturní reprezentace genderu v pozdním socialismu (*Libora Oates-Indruchová*) 393

Feministický styl v československé kinematografii: Ženský rukopis filmů Věry Chytilové a Ester Krumbachové (*Petra Hanáková*) 427

AIDS sem, AIDS tam aneb Hroutíme se z tempa doby. Role genderového diskursu ve vyjednávání ideologického konsenzu v pozdně socialistickém Československu (*Kateřina Kolářová*) 455

O autorkách a autorech 485

Jmenný rejstřík 490

Věcný rejstřík 502

Úvod
Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989[1]

Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová

Téma genderové kultury období socialismu nepřestává být aktuální ani s narůstajícím časovým odstupem, ba zdá se, že je tomu spíše naopak: dospělosti dosáhla generace žen a mužů, kteří nemají s touto érou již žádnou osobní zkušenost, a mnozí zajisté věří, že své životy včetně jejich genderového rozměru utvářejí v nové éře nově, jinak než dřív. Řada z nich si však uvědomuje, že i v této oblasti existuje cosi jako místní kulturní dědictví, ať je již chápáno jako přímý důsledek čtyřicetileté genderové politiky komunistické vlády nebo jako pokračování blíže neurčené národní kulturní tradice sahající dále do minulosti.[2]

Bezprostředně po revoluci v roce 1989 se objevila řada prací zabývajících se dědictvím státního socialismu ve vztahu k postavení žen ve společnosti. Tyto práce byly převážně motivovány snahou o mezinárodní

1 Hana Havelková děkuje za institucionální podporu Fakultě humanitních studií UK v Praze, která administrovala projekt GA ČR č. 403/09/1502. Libora Oates-Indruchová děkuje za institucionální podporu katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Univerzity Palackého v Olomouci při psaní této kapitoly.

2 Pedagogická zkušenost editorek ukazuje narůstající zájem studentek a studentů o otázky kulturního dědictví v této oblasti. Studující vnímají, že tato kultura ovlivňuje jejich myšlení a jednání, avšak nejsou s to přesně identifikovat, o které znaky se jedná. Tento trend lze pozorovat i na mezinárodním výzkumném poli: od rostoucího počtu prezentací na výročních konferencích středoevropských a východoevropských areálních studií (BASEES, ASEEES) po tematické konference (například: Exploratory Seminar on „Gender, Sex and Socialism: Transatlantic Dialogues", Radcliffe Institute for Advanced Study, Harvard University v říjnu 2012; Ethics of Oral History and Memory Studies: The Soviet Past in the Post-Soviet Present, Gender Studies Centre, Vilnius University v září 2012; nebo Gender and Politics under Communism: New Perspectives on Central and Eastern Europe, Institute for the Investigation of Communist Crimes and the Memory of the Romanian Exile, Bukurešť v květnu 2012).

srovnání po pádu železné opony, a tedy snahou formulovat specifika ženské zkušenosti a také politiky vůči ženám v socialistickém systému. Typické pro tyto první reflexe byly poměrně paušalizující teze o „ženách ve střední a východní Evropě" a „státním socialismu" jako homogenních pojmech, jež obvykle charakterizoval pozoruhodný rozpor mezi tvrzením, že komunistický režim ženy pouze využil a neosvobodil, a tvrzením, že postsocialistické ženy jsou na tom lépe nebo jsou silnější než ženy na Západě (např. Corrin 1992; Deacon 1992; *Hypatia* 1993; Funk, Mueller 1993; Einhorn 1993).[3] Na tyto práce navazují studie, které pojednávají o problematice genderových vztahů v postsocialistických zemích jako o součásti politické a společenské transformace v širším světovém měřítku (Moghadam 1993; Waylen 1994; Kaplan, Keates, Scott 1997).[4] Od konce 90. let publikace ke společenskému postavení žen ve střední a východní Evropě používají zpětné reflexe komunistické genderové politiky a socialistické zkušenosti především jako historické expozice pro tematizaci aktuální transformace genderových vztahů, jejich cílem tedy není systematický výzkum genderu v komunistické éře (Gál, Kligman 2000; Einhorn, Sever 2003; Kay 2007; Kraft 2008).[5]

Četnost teoretických i historických studií zabývajících se genderovou kulturou období státního socialismu, spíše než vysloveně sociálním postavením žen, se postupně zvyšuje od konce 90. let. Prací usilujících o teoretické uchopení dílčích aspektů genderové kultury státního socialismu a její změny po roce 1989 není dosud mnoho, nicméně se sporadicky objevují již v raných letech po pádu komunistického režimu (Watson 1993; Molyneux 1994; Sieg 1995) a znovu v novém tisíciletí (Feree 2001; Goven 2002; Fodor 2002; Oates-Indruchová 2002a, b;

3 Rozporem mezi komunistickou „pastorační mocí" a současně emancipačním pokrokem v socialistickém kontextu se i v nedávné době znovu zabývá například Kristen Ghodsee (2004) a Gerlinda Šmausová 2011a (2006). V českém prostředí provedla podrobnou analýzu výseku z těchto debat, konkrétně sborníku Nanette Funk a Magdy Mueller, Martina Kampichler (2010).

4 Za zmínku v této souvislosti však stojí publikace *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*, která vyšla doslova v předvečer pádu komunistických režimů a která zkoumala postavení žen v různých režimech s označením socialistický v širokém mezinárodním záběru (Kruks, Rapp, Young 1989).

5 Pro úplnost dodejme, že jen minimálně byly dosud realizovány mezinárodní komparativní projekty, jež vznikly z dialogu Východ – Východ, a pokud vznikly, jednalo se o příspěvky k některému speciálnímu tématu (například Jalušić a Antić Gabor [2001] je souborem analýz politiky jako genderované oblasti; podobně také Lukić, Regulska a Zaviršek [2006]).

Brandes 2007; Havelková 2009). Historických prací přibývá především v posledních letech. Předmětem jejich výzkumu jsou jednak proměny přístupu komunistických politik k emancipaci žen a jednak kulturní genderové diskursy. Práce prvního zaměření dokládají komplexitu genderové kultury státněsocialistického období už jen tím, že docházejí k protikladným závěrům: na jedné straně dokumentují posun od rozrušování tradičního genderového řádu v 50. letech k návratu k tradičním rolím od 60. let (Harsch 2007; Fidelis 2010), na druhé straně v podstatě nezměněné pojetí genderového řádu v některých oblastech (např. studie genderových aspektů maďarského zemědělství od Asztalos Morell 1999) a jednoznačný odpor komunistické moci vůči autonomnímu ženskému hnutí od samého počátku, tedy od konce 40. let (Nečasová 2011). Práce zkoumající kulturní genderové diskursy se zabývají především reprezentacemi v kulturních a propagandistických produktech (Evans 2000; Bren 2010), ale také širšími politickými kontexty odporu vůči komunistické moci (Penn 2005) či každodenností (Penn, Massino 2009).

V posledním desetiletí vyšla řada knižních publikací zaměřených výhradně na českou společnost z genderové perspektivy a úplně nebo částečně na období státního socialismu, ale je samo o sobě fenoménem, že vyšly v Česku pouze v angličtině (Oates-Indruchová 2002a; Hašková, Uhde 2009) nebo anglicky v zahraničí (True 2003; Saxonberg 2003; Feinberg 2006; Sokolová 2008; Bren 2010). Pokračuje tak kuriózní situace z 90. let, kdy se řada z nás účastnila poměrně intenzivní diskuse o genderových specifikách naší společnosti plynoucích z minulé éry, ale téměř mimo český veřejný prostor, takže dokonce ani část místní feministické komunity nezná obsah této diskuse, nebo dokonce ani neví o její existenci.[6] Většina této polistopadové genderově zaměřené publikační produkce v češtině se věnovala převážně transformační a současné situaci (např. Hašková et al. 2006), i když v řadě z nich je reflexe státněsocialistického období obsažena implicitně (Havelková 1992, 1995b; Chřibková et al. 1999).[7] Po roce 2000, tedy po určité přestávce,

6 K významu těchto prací, jejichž úplnou bibliografii čítající několik desítek textů zde nemůžeme celou obsáhnout, více dále v části „Gender jako symbolická kategorie". V poslední době se analýzy diskursu českých porevolučních výpovědí o genderu za socialismu ujal Ivan Vodochodský a tím je částečně zprostředkoval českému čtenářstvu (Vodochodský 2007). Diskusím v českém feminismu se věnuje také Blanka Nyklová (2013); v zahraničí Angela Argent (2008).

7 Pro úplnost dlužno dodat, že z hlediska historické paměti jsou dnes již k dispozici také nové prameny, zatím však jen ve formě přepsaných, a nikoli analyzovaných materiálů

vyšly nové studie k problematice genderové kultury v období státního socialismu (např. Šmausová 2011a [2006]; Havelková 2007; Jechová 2008, 2009).[8]

Inovační ambice této publikace, která je výstupem tříletého týmového projektu, spočívá jak v teoreticko-metodologickém přístupu, jenž pracuje s analytickou kategorií *gender*, tak v co nejvíce *diferencovaném* přístupu k tématu „gender a socialismus".[9] Pokud jde o historické *kontinuity a diskontinuity*, v centru pozornosti tohoto projektu je komunistické období jako takové, tedy nikoli jako expozice k výkladu období transformačního. To umožnilo položit větší důraz jednak na kontinuity a diskontinuity s předkomunistickou historií, jednak sledovat vnitřní diskontinuity komunistické éry z genderového hlediska.

První moment spočívá v důrazu na koncept *genderového řádu*, a tedy v překonání tendence redukovat genderovou problematiku na obvyklou otázku „postavení žen za socialismu". Postavení žen je vždy jen dílčí manifestací daného genderového řádu, jehož základní analytické roviny sledoval náš výzkum – rovinu symbolickou, institucionální a osobní. Předmět svého výzkumu však označujeme jako *genderovou kulturu*, přičemž kulturu chápeme v širokém antropologickém smyslu jako tvorbu symbolických významů prostřednictvím žité a diskursivní praxe sdílené určitou komunitou. I když byl náš výzkum založen na předpokladu existence genderového řádu a pracoval s analytickým pojmem gender (definice dále), zkoumat a doložit ho v jeho systematičnosti zatím nelze. Bylo možné zkoumat prostřednictvím sady dílčích sond jen konkrétní praktiky a symbolické manifestace, jež jsme souhrnně označili jako genderovou kulturu.

Druhý moment, *diferencovaný přístup*, rovněž souvisí s genderovou perspektivou, jež předpokládá, že předivo genderového uspořádání je přítomno ve všech částech a rovinách společenského života, a co víc, že se všichni členové a členky společenství neustále svým myšlením a jednáním aktivně podílejí na jeho utváření, to znamená jak na jeho udržo-

především z mezinárodního projektu „Paměť žen" (publikovaný materiál viz Frýdlová 1998a, b, 2006). Výjimkou je analýza rozhovorů ze slovenské části tohoto projektu (Kiczková 2006).

8 Genderová témata k socialistickému období se také těší trvalému studentskému zájmu a stávají se předmětem bakalářských a diplomových prací.

9 V projektu jsme od začátku současně připravovali českou i anglickou verzi společné publikace. Kratší anglická verze vyšla v Routledge v lednu 2014 (Havelková, Oates-Indruchová 2014).

vání a reprodukci, tak na jeho průběžných modifikacích, a tedy proměňování. Projekt usiloval o diferenciaci zkoumaného předmětu dvojím způsobem: (1.) zaměřil se na *pluralitu a široké spektrum subjektů či aktérů*, kteří spoluurčovali genderovou kulturu, a (2.) kladl důraz na rozlišování jednotlivých *fází vývoje* genderové politiky v období státního socialismu. Tento přístup se jednak snaží odklonit od dosud převládající binární redukce aktérů na (jednající) „režim" na jedné straně a „lid" (popřípadě ženy) jako objekt jednání na druhé straně; a jednak od neméně dominantního pojetí komunistické éry – v souvislosti s genderovou kulturou – jako časově nerozlišeného bloku. V této souvislosti je namístě poznamenat, že v poslední době vznikají historické práce, které se rovněž snaží prolomit tento binární přístup označovaný také jako „totalitní" model výkladu,[10] avšak genderový aspekt v nich chybí.

Vysoké míry diferenciace v obou ohledech bylo možné dosáhnout díky *multidisciplinárnímu složení výzkumného týmu*, které umožnilo ukázat rozmanitost genderové kulturní praxe v různých oblastech společnosti, mimo jiné i v závislosti na tom, na jaké pozici mezi „mocí" a „společností" se konkrétní aktéři a aktérky nacházeli v určitém čase, na tom, jaký byl jejich vyjednávací prostor s mocí. Z tohoto hlediska monografie zachycuje na jednom pólu brutálně instrumentální zacházení představitelů *komunistické moci* s *ženskými organizacemi* (Denisa Nečasová) přes kolísání relativní autonomie interdisciplinární odborné komunity kolem *Státní populační komise* (Hana Havelková) a ideově nehomogenní *právnickou obec* (Barbara Havelková), přes genderově zaměřenou, v čase se proměňující produkci *sociologické komunity* (Veronika Šprincová) a ideově rozdvojenou popularizační osvětovou činnost *psychologů* (Ivan Vodochodský a Petra Klvačová), dále ambivalentní teoretické i praktické působení *sexuologů* (Věra Sokolová), a škála aktérů dále pokračuje ke kanonickým *literárním tvůrcům* (Jan Matonoha) a nejčtenější literární produkci (Libora Oates-Indruchová), k *filmovým tvůrcům a tvůrkyním a kritikům a kritičkám* (Petra Hanáková a Kateřina Kolářová) až po *autorské kolektivy spartakiádních skladeb* (Petr Roubal). Cílem diferencovaného přístupu ovšem nebyla mozaika, ale synergický efekt. Kromě očekávané (1.) různé *míry agentnosti* v jednotlivých oblastech a (2.) nepochybně signifikantní rozdílnosti samotného *genderového složení* aktérů v jednotlivých oblastech napříč

10 V něm slovy Michala Pullmanna na jedné straně stojí zlý „režim" a na druhé utlačovaná „společnost" (Pullmann 2011: 15).

jednotlivými studiemi zřetelně vysvítá, že genderová kultura komunistické éry se (3.) utvářela ve *střetání* přímého působení komunistické moci na jedné straně a nejrůznějších forem vyjednávání a odporu na druhé straně; (4.) skutečnost, že se v mnohém jednalo o „nedokončený projekt", nelze připsat na vrub pouze komunistické moci, ale často právě těm aktérům, kteří vůči ní stáli *v opozici*; (5.) ve většině oblastí je možné najít aktéry s vlastní *proženskou či feministickou agendou*.

Je nutné zdůraznit, že tento přístup nebagatelizuje ani nepopírá vše svazující mocenský a ideologický rámec, ba naopak: umožňuje přesněji identifikovat konkrétní povahu daných omezení, stejně jako strategie jejich obcházení, vyjednávání a prolamování. Uvedený přístup však zároveň představuje posun odlišný i od toho, jenž je obsažen například v nedávné publikaci Shany Penn a Jill Massino (2009) a jenž si všímá každodenního vyjednávání na straně žen, nebo od specificky zaměřené práce Małgorzaty Fidelis (2010). I když je pozornost věnovaná agentnosti žen samých zásadním posunem vůči starší optice, samotný binární přístup nedekonstruuje tak radikálně, jak o to usiluje tato kniha.

Vedle demontáže optiky „režim versus ženy" se tento projekt zaměřil také na demontáž obvyklého časově nerozlišeného pojímání komunistického období z genderového hlediska a jako další výzkumný cíl si stanovil jeho *periodizaci* vždy ve vztahu ke konkrétní oblasti, kterou jednotlivé studie zkoumají – tedy například z hlediska vývoje genderově relevantní legislativy či vývoje produkce populárních příruček. Ukázalo se, že (1.) v různých oblastech existují různé, *specifické body obratu*; (2.) napříč kapitolami shledáváme významnou skutečnost, že obvyklý *stereotypní obraz genderové politiky* za socialismu odpovídá pouze situaci v 50. letech, a to dokonce spíše jen v jejich první polovině. Do obecného povědomí se téměř nepromítlo, jak dramaticky a poměrně brzy se politika státu proměnila. Jako lapidární příklad lze uvést stereotypní představu matek odtržených od jejich kojenců a nahnaných do práce, odporující faktickému vývoji neustálého (a ve světovém měřítku unikátního) prodlužování mateřské dovolené již od 60. let, a to až do té míry, že se stala nejdelší na světě. (3.) Periodizace komunistického období z genderového hlediska sice nemění základní historické členění jako stalinské období, destalinizace, tání, pražské jaro či normalizace, ale přináší podněty k *odlišnému hodnocení jednotlivých etap*, než je obvyklé hodnocení politické, genderově nerozlišené. Jako příklad uveďme sadu důkazů, že období 60. let považované v obecné politické rovině právem za nejsvobodnější, s sebou z hlediska svobody žen

přinášelo omezující tendence, jevy jako například objektivizaci ženského těla; (4.) z hlediska komparace s vývojem v západních zemích tato práce dobře dokládá zásadní *fázový posun*: jestliže modernizace genderově relevantní legislativy zde nastala o téměř dvacet let dříve než na Západě, i tzv. *backlash* (vůči emancipační politice), který Susan Faludi ve Spojených státech umisťuje do 80. let 20. století (Faludi 1991), nastává zde již na konci 60. let.

Transverzální provázání jednotlivých sond vedlo k *revizi* některých dosavadních teorií či tezí, jež se v literatuře k danému tématu pravidelně objevují. V silném slova smyslu se tedy jedná o vyvracení jakýchsi „mýtů", přesněji stereotypů: nejedná se o úplné nepravdy, ale o pravdy pouze částečné, jejichž opakování má znevidiťelňující efekt. Znevidiťelňuje složitost věci a brání jiným výkladům. Za nejvýrazněji kanonizovaná považujeme zejména dvě tvrzení, jedno v rovině genderu jako sociální kategorie, druhé v rovině genderu jako symbolické kategorie. Prvním je teze o „nucené emancipaci shora", druhým teze o „importu feminismu ze Západu". V tomto úvodu nabízíme korekci obou uvedených tvrzení, která zároveň generuje i jiná konceptuální uchopení a modifikovanou teorii genderové kultury v období státního socialismu.

Gender jako analytická kategorie

Nejprve je však třeba blíže objasnit samotný pojem „gender". Ten bývá v českém prostředí chápán příliš úzce, pouze pro označování maskulinity a femininity, a i to pouze ve vazbě na biologické rozdělení na muže a ženy. Někdy se zdůrazňuje jeho povaha jako vztahové kategorie, která označuje vztah mezi mužskou a ženskou zkušeností. I toto prohloubení je stále příliš úzké.[11] Jako analytická kategorie však kategorie „gender" slouží primárně k analýze kulturních a sociálních systémů (J. W. Scott 2006 [1986]; Harding 1986), neboť označuje jeden ze základních principů organizace sociálních vztahů a pojetí světa. Produktem této organizace

11 Pomíjíme zde také poměrně časté používání pojmu gender jako pouhé náhražky pro spojení „muži a ženy", které navíc nepřijímá konstruktivistickou podstatu tohoto pojmu a vychází z naivního biologického determinismu. V současném českém odborném kontextu je namístě diskuse k determinismu sociálnímu, jehož kritiku, namířenou zejména vůči genderově orientovanému sociologickému výzkumu u nás, zformulovala Gerlinda Šmausová (2011b).

je takzvaný „genderový řád“.[12] Tento pojem znamenal velký posun i v rámci vývoje feministického myšlení, neboť mění výklad příčin nerovností mezi pohlavími: ty již nejsou považovány za důsledek nerovností legislativních nebo ekonomických, ale jejich základní příčina je spatřována v hluboce kulturně uloženém hierarchickém řádu pohlaví jako takovém, který neustále reprodukují všichni jeho aktéři, muži stejně jako ženy, instituce a ostatní součásti kultury (poprvé již Millett 1970).[13] Z hlediska badatelského zde vzniká samostatná teoreticko-metodologická perspektiva, samostatné vědecké paradigma, které nezkoumá, co ženy a muži dělají jinak, ale kde jsou zdroje jejich rozdílného situování ve světě, zaměřuje se tedy na sociální a kulturní praktiky, jež vytvářejí, udržují, ale i historicky proměňují řád pohlaví. Je to právě tento paradigmatický posun, jenž se odehrál mimo českou společnost a jenž je stále zdrojem častého nepochopení současné genderové perspektivy.

Kanonizaci genderu jako analytické kategorie lze časově umístit do roku 1986, kdy k tomu vyšly dvě základní práce: Joan Wallach Scott a Sandry Harding. Jejich definice zde představujeme záměrně velmi podrobně, abychom upozornily na komplexnost tohoto přístupu v kontrastu k jeho uvedeným redukcím. U Scott spočívá jádro definice v integrálním spojení dvou propozic:

a) gender je konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na vnímaných rozdílech mezi pohlavími,
b) gender je primární způsob označování vztahů moci.

Integrální spojení těchto propozic formuluje tak, že „změny v organizaci sociálních vztahů vždy korespondují se změnami v reprezentaci moci“ (J. W. Scott 1986: 1067).[14] Gender jako konstitutivní prvek sociálních vztahů založených na vnímaných rozdílech mezi pohlavími

12 Synonymy tohoto označování jsou „sexuální řád“ (Bourdieu), pohlavně-genderový systém (Rubin – viz dále) nebo jen „řád pohlaví“ (v němčině) apod. Tyto terminologické rozdíly souvisejí zejména s (ne)ochotou přijímat anglický úzus.

13 Do feministického myšlení přinesl tuto změnu analytické perspektivy radikální feminismus, jenž se kriticky vymezil vůči pozicím feminismu liberalistického a marxistického, které podle něj tematizovaly nikoli primární příčiny, ale až sekundární důsledky jako právní nebo ekonomickou nerovnost (k definičním znakům radikálního feminismu viz například Putnam Tong 1998). Perspektivu kulturní konstrukce reprodukce genderového řádu však najdeme již u Simone de Beauvoir (1966 [1949]).

14 Citáty z původního vydání J. W. Scott přeložila Hana Havelková.

(první propozice) pak podle Scott obsahuje čtyři vzájemně propojené prvky:

1. „*Kulturou nabízené symboly*, jež evokují několik (často protichůdných) reprezentací – například Eva a Marie jako symboly ženy v západní křesťanské tradici – ale také mýty světla a tmy, čistoty a špíny, nevinnosti a zkaženosti. Otázkami, zajímavými pro historii, pak je, které symbolické reprezentace jsou vyvolávány, jak a v jakém kontextu?“

2. „*Normativní koncepty*, jež prosazují interpretace významu symbolů, snaží se tedy omezovat a vymezovat jejich metaforické možnosti. Tyto koncepty jsou obsaženy v náboženských, výchovných, vědeckých, právních a politických doktrínách a je pro ně typické, že na sebe berou formu *fixních binárních opozic*, kategoricky a jednoznačně ustavujících význam mužského a ženského, maskulinního a femininního. Ve skutečnosti tyto normativní postuláty závisí na odmítnutí nebo potlačení alternativních možností a někdy se stávají předmětem otevřeného sporu. Pozice, jež se ukáže být dominantní, je však deklarována jako jediná možná. Historie to následně zaznamenává tak, jako by tyto normativní pozice byly produktem sociálního konsenzu, a nikoli konfliktu“ (J. W. Scott 1986: 1067–1068, zvýraznění autorka HH). Úkolem „nového historického bádání“ je proto popsat tyto mechanismy „zvěčňování“ (termín Pierra Bourdieua 2000) a narušit koncepci stálosti, odhalit povahu diskuse nebo represe, jež vytváří zdání nadčasového trvání binárních genderových reprezentací. Tato část analýzy musí zahrnovat:

3. „*Koncepci politiky* jakož i zaměření na sociální instituce a organizace“ (J. W. Scott 1986: 1067–1068). Scott v této souvislosti upozorňuje, že nestačí ukazovat konstrukci genderu jen v rámci příbuzenství (jak k tomu tenduje například antropologie), neboť zejména v současné společnosti (a pro sociologii) je relevantní jeho konstruování prostřednictvím ekonomiky a politické praxe, jež do značné míry operuje nezávisle na příbuzenství (c.d.: 1068).

4. *Subjektivní identitu*. Jedná se o rovinu individuální zkušenosti a bylo již řečeno, že je drastickým zúžením významů kategorie

„gender“. Zde vidíme, že představuje pouze jeden z prvků, nadto pouze jedné dimenze významu pojmu gender – té, jež označuje konstituci vztahů.

5. Tyto čtyři prvky podle J. W. Scott nemohou působit jeden bez druhého, a navíc neoperují ani simultánně (c.d.: 1069) – předmětem genderových analýz (historických i sociologických) má být právě odkrývání jejich vzájemných vztahů. U druhé části propozice, jež říká, že „gender je primární způsob označování vztahů moci“, je v souvislosti s naší publikací podstatné, že zde gender není primárním *cílem utváření*, nýbrž *prostředkem vyjádření* vztahů, jež s ním nemusí mít nic společného: „mohou stavět na genderu, ale netýkají se vždy výslovně genderu jako takového“ (c.d.: 1069). J. W. Scott se již zde opírá o starší práci Pierra Bourdieua *Le Sens pratique* (1980), jenž považuje biologické rozdíly, a zejména ty, jež mají něco společného s plozením a reprodukcí, za „nejpevněji založené kolektivní iluze“ (Bourdieu 1980: 366, cit. dle J. W. Scott 1986: 1069), ustavené jako objektivní sady referencí – v tomto smyslu pak „koncepty genderu strukturují percepci a konkrétní i symbolickou organizaci *veškerého* sociálního života“ (Bourdieu dle J. W. Scott 1986: 1069, zdůraznění v originále). V naší publikaci je tato druhá optika přítomna zejména v části „Gender jako symbolická kategorie“.

Podobným, i když poněkud jednodušším způsobem je pojem gender strukturován u Sandry Harding (1986). Gender má podle ní tři základní aspekty, které označuje jako:

1. *genderový symbolismus* (nebo v kulturní antropologii jako genderový totemismus);
2. *genderovou strukturu* (dělba práce podle pohlaví);
3. *individuální gender.*

Dodává přitom, že ačkoli referenty všech tří významů maskulinity a femininity se v jednotlivých kulturách liší, v každé kultuře jsou tyto tři formy vzájemně propojeny. Tyto tři aspekty tvoří „*gendered social life*“, jenž je „vytvářen prostřednictvím tří oddělených procesů: je a) výsledkem připisování dualistických genderových metafor k různým vnímaným dichotomiím, jež mají jen vzácně cokoli společného

s pohlavními rozdíly; b) důsledkem odvolávání se (apelování) na tyto genderové dualismy za účelem organizace sociálních činností, rozdělování nezbytných sociálních činností mezi různé skupiny lidí; c) formou sociálně konstruované individuální identity" (Harding 1986: 17). Podobně jako u J. W. Scott zde vidíme, proč pojem „gender" nemůže být používán jako prostá náhražka pojmů „muži" a „ženy". Označení „*gendered social life*" v podstatě odpovídá tomu, co v této práci nazýváme genderovou kulturou.

Připojme ještě terminologickou poznámku. Jako matoucí může být vnímáno používání adjektiva „genderový" v odlišných významových rovinách. Ve spojení „genderová perspektiva (přístup)" označuje přístup v rámci určitého vědeckého paradigmatu, jak byl již vyložen, tedy přístup z hlediska oboru genderových studií. Ve spojení „genderový diskurs" však označuje sociální a kulturní praxi, kterou tento obor zkoumá. Odborná (i laická) veřejnost by se proto měla vyvarovat použití spojení „genderový diskurs" ve smyslu „vědecký diskurs v rámci genderových studií" – pojmový zmatek je pak nejen nevyhnutelný, ale může zcela skrýt existenci genderového diskursu takříkajíc „v realitě".[15]

Gender jako sociální kategorie: mýtus nucené emancipace shora

Jako překvapivý se může jevit rozsah prací, jež o genderové problematice období státního socialismu pojednávaly již v době jeho trvání. Je nutné se o nich zmínit již proto, že i v současné feministicky orientované literatuře se stačilo ustálit klišé, že za socialismu neexistoval žádný genderově relevantní výzkum. Dostupné zdroje to však vyvracejí.[16] Domácí produkce ze sledovaného období byla zaměřena především na zkoumání vývoje sociálního statusu žen z hlediska za-

15 Spojení „genderová perspektiva" je významem velmi blízké spojení „feministická perspektiva", neboť i v ní je ústřední analytickou kategorií pojem „gender". Tato spojení nejsou synonymická, pro výklad rozdílů zde však není prostor.

16 Vzhledem k tomu, že pojem gender ani jakýkoli jeho český ekvivalent se nepoužíval, nelze sice hovořit o genderovém výzkumu, jak mu rozumíme dnes, ale zároveň existovala široká, genderově relevantní výzkumná agenda velmi podobná té, kterou se v současné době zabývá zejména genderově zaměřená sociologie: například problematika postavení žen v rodině a v zaměstnání či nerovnosti v oblasti vzdělání.

městnání, vzdělání či postavení v rodině, teoreticky se pohybovala zejména v rámci konceptu sociálních rolí a metodologicky se jednalo převážně o kvantitativní výzkum. Literatura publikovaná v téže době v zahraničí se více a kriticky zaměřovala na oficiální sociální politiku a ideologii a její dopady na postavení žen. I tento typ literatury však předpokládá jako základního aktéra blíže neurčený „režim" nebo „mocenské elity" a ženy jako objekt působení. Genderový přístup ve smyslu sledování toho, jak se nejrůznější společenští aktéři podíleli na konstrukci, reprodukci a naturalizaci, ale také modifikaci genderových kulturních vzorců, nebo jak je genderová polarita různými aktéry využívána ve své funkci přirozených symbolů, a tedy v různých kulturních, sociálních a politických kontextech instrumentalizována, zde nenajdeme.

Navzdory odlišnému analytickému přístupu je seznámení s touto produkcí neodmyslitelnou součástí všech kapitol v této knize a pro základní představu se i zde pokusíme o přehled té její části, která má vztah k genderu jako sociální kategorii, v zásadě se však jednalo téměř výhradně o postavení žen. Kromě četných statí a výzkumných zpráv publikovaných především v časopisech *Demografie* a *Sociologický časopis* vznikla řada knižních publikací. Uvádíme zde ty, které se již podle názvu zaměřují na postavení ženy – soubor by se podstatně rozšířil, kdybychom zahrnuly práce o rodině. Z publikací o ženách jmenujme v chronologickém pořadí: Brejchová et al. (1962), Radvanová a kol. (1971), Matulová, Jarošová (1976), Jirková (1982), Možný (1983), Hájková (1983), Šolcová (1984), Bauerová, Bártová (1987), Bauerová (1988); nelze však opomenout také například kapitolu Libuše Hákové v průlomovém kolektivním díle o sociální struktuře socialistické společnosti (Háková 1966).

Všechny tyto práce se zabývají jak vývojem postavení žen v pracovní oblasti, přičemž již tematizují de facto všechny problémy, jimiž se sociologie zabývá dnes, jako je horizontální a vertikální segregace či nerovné odměňování, tak jejich rodinnou rolí a problémem takzvaného slaďování obou rolí. V souvislosti s postavením a rolí ženy v rodině je třeba upozornit na významný rozpor, který lze najít téměř ve všech těchto publikacích, a tím je na jedné straně zakonzervování a posílení představy primární odpovědnosti žen za výchovu dětí, na druhé straně však byla až nečekaná pozornost věnována otázce vnitřní demokratizace rodiny. Dlužno říci, že v hodnocení a navrhovaných řešeních nebyly pozice autorek – všimněme si, jak výrazně ženy autorky v této ob-

lasti bádání dominují – zdaleka jednotné, a je zřejmé, že to bylo dáno především povahou věci samé: to jest probíhajícími proměnami sociálního statusu žen. Publikace hledaly příčinné souvislosti, vyhodnocovaly statistická data a výzkumy veřejného mínění, hledaly vysvětlení nových fenoménů. I do této produkce se však promítly politické změny: zatímco v 60. letech se stále otevřeněji tematizovala diskriminace žen a problémy, jež přinesla nová politika (zejména Háková 1966), publikace normalizačního období (1969–1989) problémy v podstatě bagatelizovaly a měly více charakter apologie socialistické politiky vůči ženám (například Bauerová, Bártová 1987).[17] Sociálněkritický potenciál odborné komunity oslabil i zásadní útlum působení Státní populační komise v normalizačním období.[18] Poznatky odbornic a odborníků byly vtělovány do kompendií určených veřejnosti. Je příznačné, že předmětem zájmu byly pouze ženy: viz *Encyklopedie moderní ženy* (Klabouch 1964) a *Encyklopedie moderní ženy* (1966) nebo *Encyklopedie mladé ženy* (*Encyklopedie* 1978). Vynechání problematiky mužů je pro tuto produkci typické. Výzkumy místy zaznamenávají jejich názory, předmětem genderově relevantních výzkumů však nejsou. Výjimku představuje práce Iva Možného (1983). Obsahuje kapitoly jako „Muž v rodině zaměstnané ženy“ a celkově pojednává o dynamice genderových vztahů v rodině způsobem v mnohém blízkým současné genderové sociologii.

Druhým typem publikací jsou ty, kde není důvod předpokládat cenzurní či autocenzurní omezení. Jedná se o zahraniční publikace zaměřené buď šíře na střední a východní Evropu a obsahující mimo jiné i kapitoly o postavení žen v Československu (například Connor 1979; Wolchik, Meyer 1985; Moore 1987), nebo o publikace zaměřené zvlášť na Československo, jejichž autorky buď emigrovaly (Köhler-Wagnerová 1974; Heitlinger 1979), nebo zde jako cizí státní příslušnice delší dobu pobývaly a posléze se vrátily do původní země (zde vyniká zejména publikace Hildy Scott [1974]). Přesto hodnocení socialistické politiky vůči ženám v práci Aleny Köhler-Wagnerové rovněž vyznívá poměrně kladně, ve srovnání s její zkušeností ze západního Německa. Alena Heitlinger je kritičtější, více si všímá slabé vymahatelnosti práv. Hilda Scott považuje podmínky ženské emancipace v Československu

17 Podrobnou analýzu pojednávání dané problematiky v sociologické produkci od 60. let až do konce komunistického období podává kapitola Veroniky Šprincové v této knize.

18 Blíže kapitola Hany Havelkové v této knize.

za relativně dobré v mezinárodním srovnání oné doby, avšak zároveň tematizuje i „rozčarování“, jež přišlo po počátečních očekáváních, ukazuje momenty brzdící emancipační projekt, včetně tendencí k zařazení „zpětného chodu“.[19]

Nelze říci, že by se ve faktografické rovině nebo v identifikaci základních problémů postavení žen domácí sociologická produkce zásadně lišila od produkce necenzurované, nepochybně se však liší v míře a povaze kritiky, a nutno podotknout, že druhý uvedený typ literatury je psán z feministických pozic, zatímco domácí literatura se domnívala feministický přístup nahrazovat a většinou se od něj kriticky distancovala. Zásadní je však zjištění, že ani v jednom typu literatury vzniklé v komunistickém období není samotná emancipační politika považována za problém sám o sobě, za něco ženám neorganicky vnuceného shora, kritika směřuje naopak spíše k nedotaženosti emancipačního projektu (H. Scott) nebo nesvobodnému rámci (Heitlinger). Teprve v porevolučním zpětném pohledu vystoupil do popředí rámující koncept „nucené emancipace shora“, který je nyní třeba podrobit nové kritické diskusi.[20]

Narativ o politice vnucené ženám *shora* je poznamenaný skutečností, že komunistická moc doslova zlikvidovala předchozí ženské hnutí a tím i možnost artikulovat požadavky žen jimi samými, tedy „zdola“. Jak v této knize i dříve publikované monografii dokládá Denisa Nečasová, ani nově založené ženské organizace pod kuratelou státní moci nepovažovala tato moc za partnera utváření genderové politiky, nýbrž za pouhý nástroj prosazování jejích vlastních politických cílů mezi ženami, explicitně si nepřála, aby jednaly z pozice ženských zájmů (Nečasová 2011). Není také pochyb o tom, že zároveň s tím začala být politika vůči ženám a to, co lze v dnešní terminologii obecně označit jako genderovou agendu, řízena státem. Přesto tento koncept považujeme za teoreticky nepřesný a zavádějící ze dvou důvodů:

1. Zakrývá fakt, že spravování této agendy bylo dalekosáhle delegováno na odbornou komunitu a tím do značné míry *decen-*

19 Relativní pokrok ve srovnání se západním Německem na konci 60. let na jedné straně a důsledky „zpětného chodu“ pozorované v polistopadovém Československu konstatuje z osobní zkušenosti i Gerlinda Šmausová (2011a [2006]).

20 Lze ho najít jak v odborných statích (např. Šiklová 1993a), tak třeba i v literatuře faktu (Kosatík 1993).

tralizováno. Podstatné na tomto argumentu je, že rozhodnutí a doporučení vycházející z expertní scény již nelze jednoduše označit za centrální, neboť jejich pozice byla spíše pozicí „mediátorů genderové smlouvy", jak to vyjádřila Ildikó Asztalos Morell. Hana Havelková v této knize dokládá, že i pro českou situaci platí její teze, že tito experti nepodléhali zcela politické rétorice, neboť nastupovali v době, „kdy se moc přesouvala k technokratické elitě a ideologická rétorika byla otevřená polemice a revizi" (Asztalos Morell 2007: 42–43). Důležitou součástí našeho argumentu je, že odborná obec byla *mediátorem* mezi politickými cíli a každodenními zkušenostmi lidí. Hana Havelková ukazuje, jak i státem zřízená instituce, jako byla Státní populační komise, nebyla pouhým vykonavatelem státních direktiv, ale relativně autonomním aktérem, který systematicky sledoval, vyhodnocoval a ovlivňoval reálnou genderovou politiku a za daného stavu také částečně zastupoval chybějící, umlčený hlas žen, jejichž názory byly zjišťovány prostřednictvím výzkumů této komise. Přesvědčivě tento mechanismus relativní autonomie dokládá také kapitola Věry Sokolové věnovaná působení české sexuologie.

2. Druhý důvod se týká vlastního *obsahu* této agendy. Koncept nucené emancipace shora totiž sugeruje rovněž předpoklad, že daná opatření byla zaváděna v rozporu s místní tradicí a pod vlivem sovětského vzoru, a byla tak „českým ženám" cizí. Lze však snadno dokázat, že do komunistické politiky vůči ženám se, především v legislativní rovině, promítly ideje a požadavky nejen marxistického, ale i liberalistického feminismu první vlny, a že tato politika dokonce po určitou dobu korespondovala i s požadavky marxistického a liberalistického feminismu druhé vlny.[21] Níže dokládáme ideovou kontinuitu s místní feministickou tradicí a řada kapitol v této knize ukazuje ideovou a personální kontinuitu v konání odborných komunit s genderově egalitární linií místní předkomunistické tradice (zejména kapitoly Hany Havelkové a Věry Sokolové).

21 Toto tvrzení podrobně dokládá Hana Havelková ve své kapitole v této knize. V ustálené periodizaci ženského hnutí se pojem první vlna vztahuje na období od Francouzské revoluce do 30. let 20. století, pojem druhá vlna se váže na hnutí znovu oživené na Západě od konce 60. let a pokračující dodnes, i když pro období od 90. let 20. století již odborný diskurs rozlišuje také třetí vlnu.

Pro popsaný akt, kdy je ženské hnutí likvidováno a současně je státem převzata jeho agenda, navrhujeme používat namísto pojmu nucená emancipace pojem *vyvlastnění*.[22] Pojem vyvlastnění podle našeho názoru lépe vystihuje skutečnou situaci, kdy moc odňala ženskému hnutí jeho agendu s tím, že ji bude spravovat sama – a domněle lépe. Pojem vyvlastnění je použit záměrně pro označení operace, která je obdobou vyvlastnění ekonomického, kdy komunistická moc odňala majetky jejich vlastníkům s přesvědčením, že je bude centrálním plánováním spravovat lépe a právě za pomoci vědy.[23]

Jako zavádějící považujeme i pojem *emancipace* (shora). Legislativní změny vztahující se k ženám, zavedené na začátku komunistické éry, lze charakterizovat jako modernizační (viz kapitolu Barbary Havelkové v této knize), a to mimo jiné právě díky výše uvedené dřívější artikulaci egalitární (modernizační) politiky jak v ženském hnutí, tak v odborných kruzích. Pojem *modernizace* (společenského statusu žen) proto považujeme za adekvátnější. Jak nadto dokládá Denisa Nečasová v této knize, vrcholné komunistické moci o emancipaci žen nešlo a pojem sám postupně vytlačila i z programových dokumentů ženských organizací.

Jako kontrafaktické lze vyvrátit také další předpoklady spojované s pojmem donucení. Obvykle se uvádí nahnání žen do práce na základě *zákonné povinnosti pracovat*, pojetí rovnosti založené na zpřístupnění tradičně maskulinních povolání ženám a potlačení „přirozené" ženské, zejména mateřské role. Ve skutečnosti však zákonná povinnost pracovat mimo domov nebyla vůči ženám nikdy plně uplatňována, jak dokládá Barbara Havelková v této knize, a koresponduje to také se statistickými čísly, která ukazují, že rozdíl v zaměstnanosti žen mezi 30. a 50. lety 20. století nebyl nikterak dramatický a k nárůstu docházelo až během socialistického období poměrně pozvolna (viz kapitolu Veroniky Šprincové v této knize). O podpoře mateřství již byla řeč. I když je faktem, že pozornost, která začala být jeho ochraně věnována téměř od poloviny 50. let, byla původně vynucena poklesem porodnosti, později sehrály roli zejména takzvané deprivační teorie, které vedly k zásadnímu vyvažování politiky ženské zaměstnanosti politikou

22 Poprvé tento pojem předložila Hana Havelková ve své stati z roku 2009 (H. Havelková 2009).

23 Jako aktér aktivně apelující na představitele státní moci se Československý svaz žen choval pouze v letech 1967–1970 (podrobně viz Čákiová 2005).

promateřskou a prorodinnou. Ostatně, jak upozorňuje například Joanna Goven (2002), podpora rodiny s tradičním uspořádáním genderových rolí nebyla opuštěna ani ve stalinském období, jako „revoluční" působila pouze politická rétorika. Další rovinou argumentace vůči pojmu „vnucení" je otázka, zda a do jaké míry ženy samy využívaly nových rámcových podmínek jako příležitost, do jaké míry se třeba s egalitární ideologií identifikovaly. Tuto osobní rovinu reprezentuje v naší knize kapitola Kateřiny Zábrodské využívající rozhovorů se ženami provedených v první polovině 90. let, v níž ukazuje, že ženy měly problém spíše s nedotažením emancipačního projektu.[24]

Gender jako symbolická kategorie: mýtus importu feministického a genderového přístupu ze Západu

Přímým důsledkem „vyvlastnění" feministické agendy ženskému hnutí komunistickou stranou bylo zneviditelnění občasných zážehů odborné, či dokonce veřejné diskuse o genderových otázkách a hluboké zanoření feministického diskursu v kulturním povědomí. Komunistická moc se v tomto ohledu projevila dokonce tak kulturně hegemonicky úspěšně, že i když se u nás odborná feministická debata začínala otvírat velice krátce po změně politického režimu, do dnešního dne přetrvává mýtus – často udržovaný i feministickými badatelkami – o importu feminismu a genderových studií ze Západu.[25] Rychlost uvedení genderového

24 Významu výdělečné činnosti žen pro jejich osobní emancipaci se věnují i další studie (Köhler-Wagnerová 1974; Musilová 2008; Šmausová 2011a [2006]). O jisté identifikaci s egalitárními hodnotami v genderové oblasti svědčí i výzkumy veřejného mínění prováděné v komunistickém období (viz Šprincová v této knize).

Rozhovory analyzované Kateřinou Zábrodskou byly pořízeny v letech 1994–1995 v rámci mezinárodního projektu „Democratisation, Social and Political Change and Women's Movements" Hanou Havelkovou a Liborou (Oates-)Indruchovou, ale byly tehdy pouze zaarchivovány a žádným způsobem nebyly dosud výzkumně využity.

25 Počátky odborné práce vědomě vycházející z feministických pozic se u nás v polistopadovém období objevily dříve, než se běžně uvádí (nepočítaje práce Šárky Gjuričové již z konce 80. let). Zřejmě první odborná pojednání vycházela již v roce 1991 (Šmejkalová 1991). První vysokoškolský kurs využívající feministické teorie – o anglických spisovatelkách – vyučovala Soňa Nováková na katedře anglistiky a amerikanistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v akademickém roce 1991/92; po něm následovaly kursy feministické literární teorie a kritiky vyučované Liborou (Oates-)Indruchovou v téže instituci a úvodní kursy do genderových studií vyučované Jiřinou Šmejkalovou(-Strickland)

a feministického přístupu do odborné – a částečně i kulturní a veřejné – diskuse u nás jednak svědčí o relevanci feministických pojmů a kategorií pro nastolování domácí feministické a genderové agendy a jednak se z ní dá usuzovat na již existující domácí „podhoubí": na určité povědomí o relevantních otázkách a problémech a na odbornou připravenost na teoretické úrovni. V této části se tedy pokusíme alespoň stručně nastínit vývoj feministického myšlení u nás a s tím spojenou práci s analytickou kategorií gender na symbolické úrovni.

Jestliže výzkumy k sociálnímu postavení žen, které, jak již bylo uvedeno, probíhaly v českém odborném prostředí v podstatě po celé socialistické období, zůstaly pro polistopadovou odbornou veřejnost „neviditelné", z hlediska zaznamenání samotného faktu existence genderově relevantního přístupu pak genderově orientovaný přístup k reprezentacím – genderu v jeho symbolickém rozměru – se dodnes i v odborném diskursu stále jeví jako cosi cizorodého, „přivandrovalého". Přitom lze doložit jistou tradici jak feministického myšlení, tak genderově zaměřenou práci s reprezentacemi v českém prostředí po celé 20. století. Jednotlivé kapitoly naší knihy přispívají k této „objevitelské" činnosti.

Feministická tradice u nás sahá až do první poloviny 19. století, kdy se kromě úsilí o zlepšení právního postavení žen a jejich vzdělanosti (Horská 1999; Neudorflová 1999) genderová problematika dostávala do veřejného povědomí především prostřednictvím literatury – trend, který dále sílil s postupem národního obrození, a tedy napojením na národní hnutí (viz podrobně především Jitka Malečková [2002]). Na rozdíl od relativně obecného povědomí o feministickém či prožen-ském kulturním úsilí v 19. století je vědomě genderově zaměřená práce v kulturní oblasti v období první republiky dosud známá daleko méně.

---

na Fakultě sociálních věd UK v akademickém roce 1992/93 (údaje podle osobního archivu vlastního systematického průzkumu českých a slovenských vysokoškolských sylabů z první poloviny 90. let L. Oates-Indruchové). Dodnes nejvýraznější genderově orientovaná nevládní organizace, Gender studies, o.p.s., byla založena socioložkou a bývalou disidentkou Jiřinou Šiklovou jako Gender Studies Center (GSC) v roce 1991. Všechny tři již uvedené lektorky kursů se logicky při nedostupnosti literatury a výuky doma vzdělaly v genderových studiích a feministické teorii v zahraničí a činnost GSC by v počátečních letech stěží byla možná bez zahraničního financování. V tomto vlivu „Západu" se ale příběh genderových studií nijak neliší od příběhů celé řady jiných společenskovědních disciplín, teoretických a metodologických přístupů či oblastí společenského života. Po těchto prvních impulsech se výuka genderu a studie informované feministickými teoriemi početně a personálně rychle rozrůstají.

Existence feministického povědomí v meziválečném období však již výzkumně zdokumentovaná je, byť na základě publikovaného výzkumu nelze ještě vyslovit definitivní závěry o genderové kultuře jako celku.

Na téma prvorepublikového ženského hnutí vyšlo několik článků (např. Garver 1985; Nolte 1993; Feinberg 2007) a zatím dvě zásadní knižní studie (Burešová 2001; Feinberg 2006). Studie Jany Burešové na základě archivních zdrojů dokumentuje na jedné straně skutečně značně rozsáhlé pole aktivit ženských spolků a jejich vyspělou organizační úroveň a na straně druhé územně omezené pole působnosti většiny ženských spolků, které zpravidla pracovaly v Praze a několika dalších českých a moravských městech, ale s minimálním dosahem na Slovensko, stejně jako skutečnost, že hnacím motorem hnutí byl relativně malý počet žen. Nazveme-li přístup Burešové výzkumem ženského hnutí „zdola", tedy od ženského samoorganizování, pak Melissa Feinberg zkoumá podobnou otázku „shora". Čerpá rovněž z původního archivního výzkumu, avšak v jejím případě z výzkumu relevantních politik a legislativních dokumentů a diskusí. Zjišťuje, že ke konci meziválečného období došlo ve státním politickém prostoru k poklesu úsilí o prosazení principu emancipace pohlaví zakotveného v první československé ústavě z roku 1920 ze strany politických elit mladé republiky, a sice v závislosti na zvýšení důrazu na národní a celospolečenské zájmy, spíše než na zájmy individuální či skupinové.

Ačkoli tyto dvě studie docházejí k velmi rozdílným závěrům – podle Burešové teprve okupace Čech a Moravy v předvečer druhé světové války přerušila smělé plány ženských organizací směrem k větší koordinaci a rozsahu aktivit – umožňují nám na tomto místě vyvodit, že na rozdíl od anglo-amerického ženského hnutí, v němž období značného zviditelnění feministické agendy ve veřejných diskusích před začátkem první světové války následovalo období antifeminismu v období meziválečném (užitečný přehled problematiky viz Pugh 2000), ženská otázka nejenže v Československu nezapadla, ale zachovala si své místo ve veřejné diskusi.

V intelektuálním prostředí existovala určitá kultura genderového smýšlení před první světovou válkou i v meziválečném prostředí. Ženské organizace pokračovaly ve vydávání periodik a kromě toho se pražská vydavatelství evidentně nevyhýbala ani poměrně genderově radikálním textům. *Orlando*, fiktivní biografie jedince nejednoznačného pohlaví, byl kromě „psí biografie" *Flush* jediným textem Virginie Woolf přeloženým do češtiny před vypuknutím druhé světové války (Woolf

1929, 1938) – a přeložen pouze rok po jeho původním vydání v Británii. Český překlad *Studny osamění*, lesbické klasiky od Radclyffe Hall z roku 1928, vyšel v roce 1931 s dvěma dotisky před začátkem druhé světové války (Hall 1931).[26] Tento text, jak v tomto svazku ve své orálněhistorické studii dokumentuje Věra Sokolová, měl zásadní význam pro formování lesbických identit ještě v normalizačním období. Teprve další původní výzkum v řadě oblastí, například v literatuře, tištěných médiích či v expertních diskursech, může přehledně zhodnotit stav feministické/genderové kultury na českém území v meziválečném období. Zatím můžeme vyvodit jen skromný závěr, že genderová tematika měla za první republiky své publikum nejen v politické, ale i v kulturní oblasti, a že toto publikum přetrvalo i po druhé světové válce.

Dá se tedy usoudit, že ve zpracovávání genderové problematiky v oblasti reprezentací v 50. letech, tedy v době pokusu o radikální dekonstrukci měšťanského modelu genderového řádu, jak toto období charakterizuje Hana Havelková (H. Havelková 2007), se ideologický tlak na emancipační charakter zobrazování mísí s kontinuitou feministického a genderově citlivého myšlení z doby před komunistickým převratem. Jan Matonoha ve své kapitole dokládá přítomnost genderově vyvážených obrazů v některých románech 50. let, ale již nikoli v exilové a alternativní literatuře let pozdějších. Petr Roubal pak v analýze reprezentací lidského těla ukazuje na jedné straně návaznost na práci s genderem od (předsocialistických) všesokolských sletů k (socialistickým) spartakiádám a na druhé straně na vytvoření modelu „inženýrského genderu“, který abstrahoval binaritu ženského a mužského těla sokolského modelu od světa neměnných rodinných hodnot, v němž byl tento model ukotven (s. 331). Takto přetvořený model symptomatický pro spartakiádní choreografie a vůbec socialistický realismus byl ukotven „v sociálním inženýrství nového režimu, který plánuje a překresluje novou společnost pomocí arbitrárně vytvořených kategorií“ (tamtéž).

---

26 Román vyšel ještě v dalších edicích: 1948, 1969, 1992 a 2002. Ve svém orálněhistorickém výzkumu zaznamenává Věra Sokolová důležitost tohoto textu pro formování neheterosexuálních identit také v normalizačním období (Sokolová 2013 a v tomto svazku).

Roar Lishaugen a Jan Seidl na téma bohatosti homoerotické literatury v českém meziválečném kontextu zpracovali již rozsáhlý výzkum. Viz například jejich studie o tvůrčí komunitě kolem časopisu *Hlas: list sexuální menšiny,* který vycházel ve 30. letech (Lishaugen, Seidl 2011). K homosexuální subkultuře meziválečného období viz také (Seidl et al. 2012).

Jestliže badatelský zájem byl dosud daleko menší o meziválečné období než o 19. století, pak 50. i 60. léta představují v tomto ohledu skutečnou mezeru, kterou začínají vyplňovat více méně až kapitoly této knihy.[27] Pro studium návazností máme tedy k dispozici jen velmi málo materiálu. Nicméně i v této oblasti lze na určitou míru kontinuity směrem k reformním 60. létům usuzovat, a to jak ze studií k genderové kultuře obsažených v této knize, tak z obecnějšího kulturního vývoje. Můžeme-li jako příklad použít knižní kulturu, bude patrné, že zásadním politickým zlomům v historickém vývoji Československa konzistentně odpovídají tendence směrem k navázání na předchozí vývoj, přerušený politickou situací. Již připomínaná *Studna osamění* je typickým příkladem obecnějšího trendu: román byl přeložený v meziválečném období (podle katalogizačního záznamu Národní knihovny 1930) relativně krátkou dobu po jeho první publikaci v anglickém originálu (1928) a následně byl tentýž překlad připraven k vydání po válce, ale před komunistickým převratem (1948), posléze v období relativního ideologického uvolnění na konci 60. let (1969) a pak až v polistopadovém období (1992 a 2002 – stále v původním překladu, byť už ne s původní obálkou Toyen). Stejnou publikační historii najdeme u bezpočtu dalších publikací.[28] Není novým poznatkem, že rovněž v jiných oblastech společenského a kulturního života došlo v 60. letech k obnově debat vytěsněných z veřejné diskuse po roce 1948. Pro náš účel zde je relevantní pluralitní zamýšlení se nad genderovým uspořádáním, které bylo v 50. letech – alespoň v kulturním prostoru – umlčeno ve prospěch monolitní emancipační ideologie komunistické moci. Hana Havelková již dříve upozornila na debatu v *Literárních novinách* k vydání výběru z *Druhého pohlaví* od Simone de Beauvoir (Beauvoirová 1966) v roce 1967 (H. Havelková 2009).[29] Petr Roubal a Petra Hanáková předkládají v této knize důkazy aktivní práce s genderem v designu spartakiád (Roubal) a ve filmové tvorbě (Hanáková) 60. let. Roubal dokumentuje jednak návrat k sokolskému pojetí genderu (a návrat sokolského

27 Situace je tedy značně jiná ve srovnání s problematikou, kterou jsme zahrnuli pod „gender jako sociální kategorie", kde jsme ukázaly, že výzkumy sociálního postavení žen probíhaly téměř nepřetržitě v socialistickém Československu, byl o ni tehdy zájem mezi zahraničními badatelkami a zabývá se jí také současný historický genderový výzkum.

28 Tato teze o vývoji knižní kultury vychází z dlouhodobé editorské práce Libory Oates-Indruchové především s překladovými texty.

29 Podrobně se recepci Simone de Beauvoir v Československu věnovala historička Dana Musilová (Musilová 2007).

personálu) do choreografií spartakiádních skladeb a jednak návrat protiemancipačních hlasů do odborného tělovýchovného a sportovního diskursu. Hanáková pak uchopuje tvorbu filmařek Věry Chytilové a Ester Krumbachové konceptem ženského psaní a v citlivé analýze ukazuje současnou dekonstrukci genderových stereotypů a znovuobývání femininně kódovaných symbolických prostorů – mimochodem, tvůrčí přístup velice podobný feministickým tázáním v takzvané druhé vlně feminismu v anglo-americké kultuře, rozvíjející se právě v této době.

Okupace vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a nástup normalizačního režimu o rok později rozbíhající se genderově relevantní diskuse v kultuře opět přerušily: dílem emigrací některých aktérek a aktérů, dílem personální cenzurou a dílem změnou kulturní politiky. Pro celé období normalizace (1969–1989) byl typický ideologický návrat ke konzervativnímu pojetí genderových vztahů (H. Havelková 2007), který podrobně v této knize dokumentuje hned několik studií. Na tomto místě se zastavíme opět u studie Roubalovy, neboť ta přehledně postihuje celé socialistické období. Petr Roubal dokumentuje vzájemnou podobnost všech tří normalizačních spartakiád (1975–1985) v jejich statických reprezentacích genderu a ve shodě s měšťanským modelem genderových vztahů. Roubal tyto genderové reprezentace vztahuje k obecnějším normalizačním snahám o nalezení „nejmenšího společného jmenovatele mezi přáním politického vedení […] a [v tomto případě] cvičícími a diváky", o nalezení „konsenzuálního rituálu" (s. 339). Ze zahraniční badatelské produkce si genderového rozměru české normalizační kultury všímá především Paulina Bren, která nachází měšťanský model rodiny extrapolovaný na socialistický stát v televizních seriálech Jaroslava Dietla (Bren 2010).

Znovuprosazení měšťanského modelu ve státní politice s sebou nese i jeho průvodní jev – výraznější prosazování patriarchálního diskursu, který začaly dekonstruovat již prvorepublikové feministky a který byl především emancipační rétorikou raného socialismu zatlačen do reziduální pozice (Oates-Indruchová 2002a: 47–59). V případě genderových reprezentací to znamená regresi v reprezentaci genderových rozdílů – v kulturní a společenské praxi (i rozdílů psychologických, statusových) – směrem k jejich biologizaci: jakoby vyplývajících z biologického rozdílu, a tedy přirozeně daných. Jelikož biologizace vždy fungovala jako legitimizační princip měšťanského modelu, diskurs formovaný na jeho podkladě efektivně potlačuje či umlčuje kritické genderové perspektivy. „Genderovému mlčení" se na příkladu kanonické

české literatury věnuje ve své kapitole Jan Matonoha. Kanonické texty, kterými se zabývá – texty Bohumila Hrabala, Milana Kundery, Arnošta Lustiga a Josefa Škvoreckého vytvořené v rozmezí od poloviny 60. do 80. let 20. století –, patřily v době svého vzniku k textům marginalizovaným komunistickou kulturou, anebo byly napsány v exilu. Všechny významně využívají genderových reprezentací, nicméně bez výjimky s použitím (patriarchálních) genderových stereotypů v intencích měšťanského modelu. Matonoha tím systematicky na empirickém materiálu potvrzuje tezi již zaznamenanou anekdotálně, a sice, že česká alternativní kultura byla zcela mainstreamová, pokud šlo o gender.[30]

Až hegemonické působení reziduálního patriarchálního diskursu zjišťuje Kateřina Kolářová ve své studii kanonického filmu Věry Chytilové o nemoci AIDS, *Kopytem sem, kopytem tam*, ze samého konce 80. let. Nekonformní a v 60. letech i genderově nekonformní filmařka ve snímku, jehož ústřední metaforou je společenský rozpad jako nákaza, bez náznaku ironického přístupu mobilizuje genderové stereotypy. Jako by zaměření se na politicky tematizovaný společenský problém interpelativně umlčelo kritický přístup k genderu, oblast v dobovém diskursivním prostředí potlačenou a netematizovanou. Na vytváření a udržování genderové hegemonie se v tomto případě paradoxně – a pro současné publikum jistě nepohodlně – spolupodílela jak oficiální, tak alternativní kultura.

Nicméně celkové genderové diskursivní pole v normalizační české společnosti bylo už amalgámem jak reziduálního patriarchálního diskursu, tak částečně vstřebaného emancipačního potenciálu ideologického autoritativního diskursu raného socialismu, což vytvořilo podmínky pro formování celé škály genderových diskursů (Oates-Indruchová 2002a). Vždy se totiž vyskytovaly genderově neortodoxní prvky například v podobě omezených expertních diskursů (Oates-Indruchová 2002b), i když jen nesourodě a nesystematicky. Rovněž kolovaly i v normalizačním období diskursy alternativní, o nichž lze vyslovit tezi, že byly pokračováním pluralitních diskusí o genderu,

30 Často citovaný je v tomto kontextu výrok Václava Havla, že „v našem prostředí […] se jeví feminismus prostě jako ‚dada'" (Havel 1985); Jiřina Šiklová, která se aktivně podílela na tehdy ilegálním dovozu knih ze zahraničí, poznamenává naprostou absenci povědomí o feministických diskusích v disentu (Šiklová 1999a: 133); nereflektovanost genderových vztahů, až odmítavý postoj k genderové reflexi zjistila Martina Hynková v analýze existujících orálněhistorických rozhovorů s disidentkami (Hynková 2009).

umlčených ve veřejném prostoru. Ze studií zastoupených v této knize na takové diskursy naráží především Petra Hanáková, Kateřina Zábrodská a Libora Oates-Indruchová. Všechny tři autorky zjistily v materiálech, se kterými pracovaly – filmech českých filmařek 60. let (Hanáková), orálněhistorických rozhovorech o postavení žen pořízených v letech 1994–1995 (Zábrodská) a populárněliterárních textech přestavbového období (Oates-Indruchová) – diskursivní struktury podobné těm, jež popsaly západní feminismy, ovšem vyskytující se v prostředí bez veřejné či alespoň odborné genderové diskuse. Hanáková a Zábrodská zvolily pro tento jev pojem „latentní feminismus", Oates-Indruchová „protofeminismus". Až další výzkum ukáže, který – pokud vůbec jaký – z těchto pojmů se etabluje jako užitečnější pro studium genderové kultury v socialistickém období.

Po tomto stručném nástinu vývoje feministického a genderově reflektivního myšlení v českém prostředí od 19. století do pádu komunistického režimu se budou ve zcela jiném světle jevit počiny českých feministicky orientovaných badatelek v 90. letech 20. století. Jejich čerpání z pojmového aparátu nově objeveného západního feminismu se vyjeví jako zkoumání koherentního teoretického uchopení pro již „nakousnuté" otázky a problémy. Bylo by ovšem omylem domnívat se, že šlo o mechanickou aplikaci – tedy skutečně „import" – západních konceptů a myšlenek na české prostředí. Naopak, přetržení domácí tradice feministického myšlení a její efektivní vymazání z kolektivní paměti hegemonizující komunistickou historiografií lze z hlediska disciplinárního vývoje genderových studií považovat za určitou výhodu. České badatelky, které se k feministické a genderové teorii zpravidla dostaly prostřednictvím anglické, americké či německé odborné literatury a začaly s genderem pracovat řekněme v prvních dvou letech po změně režimu, sice měly již předtím povědomí o hnutí českých žen v 19. století (nebo možná ne o „ženském hnutí", ale jen o podílu kulturně činných žen na hnutí národním), ale o emancipačních aktivitách z dob první republiky jen postupně objevovaly střípky informací a o navázání na přerušené diskuse v reformních 60. letech už vůbec neslyšely.[31] Komunistická historiografie totiž celkem bez problémů kooptovala ženské hnutí 19. století do diskursu národního obrození, tedy udržela viditel-

31 Tyto informační mezery pak kromě práce s feministickou a genderovou teorií začaly samy velice záhy vyplňovat (Hendrychová 1992; Horská, Pešková 1992; H. Havelková 1995a).

nost jednotlivých žen, i když už ne hnutí, ale systematicky vytěsnila jakoukoliv návaznost vlastních emancipačních snah na prvorepublikové hnutí (více k tomu Nečasová 2011 a v tomto svazku). Obnovení debat k genderu v 60. letech postihl stejný osud jako jiné myšlenkové trendy, které se odchylovaly od normalizační uniformity – byly různými mechanismy vytěsněny z odborného i veřejného diskursu.

Badatelky, které se po listopadovém převratu začaly zajímat o genderové otázky, se tak ve srovnání s jinými společenskými a humanitními vědami ocitly v unikátní pozici: pokud zrovna nebyly historičkami 19. století, neměly disciplinární podklad či „povinnost" znovu objevit vlastní tradici, ale měly otevřené pole k reflexi současné situace. A jelikož jediné teorie, které pro uchopení genderových otázek byly k dispozici, byly teorie západní (anglo-americké, německé či francouzské), začaly se ve svých esejistických pracích s touto teorií vyrovnávat. Na rozdíl od jiných humanitních a společenskovědních disciplín, které se nejprve vrátily k diskusím přetrženým domácími politickými otřesy a teprve časem se začaly seznamovat s vývojem, ke kterému došlo v euroamerickém prostoru po paradigmatické změně kolem roku 1968, domácí akademický feminismus se velice rychle zařadil do hlavních proudů mezinárodních teoretických diskusí a české autorky úspěšně publikovaly v předních vědeckých časopisech v oboru a ve světových nakladatelstvích již v polovině 90. let (například H. Havelková 1993a, b, 1996; Šiklová 1993a, 1993b; Šmejkalová-Strickland 1994, 1995; Malečková 1996). Dá se dokonce říci, že takový nástup do té doby za hranicemi jen málo publikujících autorek (nebo nepublikujících vůbec) na mezinárodní scénu byl značně ojedinělý jak v kontextu českém, tak ve středoevropském a východoevropském: debaty o relevanci západní feministické teorie pro postsocialistický kontext totiž byly na česko(slovenském) území pravděpodobně nejproduktivnější co do počtu autorek a vydaných textů. Již připomínané texty jsou často citovány jako doklad odmítnutí feminismu českými ženami. To je ovšem zcela chybný závěr: ani jedna z těchto autorek neodmítá feminismus, ale vysvětluje, proč jej odmítají české ženy, čímž vlastně budují genderovou teorii pro podmínky postsocialismu.[32] Import feminismu ve smyslu převzetí západní

32 Ohledně onoho účelu těchto textů je potřeba říci, že ani jeden z nich není založen na empirickém výzkumu – na takový „přepych" nebyly v té době prostředky ani kapacita – ale jde o texty esejistické povahy, reflektující nikoli výzkumně podloženou žitou skutečnost českých žen (případně mužů), ale mediální diskurs, který zaujal na počátku 90. let

feministické agendy tedy skutečně nelze z těchto textů doložit; doložit lze ale kritické vymezování se českých autorek k pojmovému aparátu i obsahu západního feminismu (a velice brzy i feminismů) a budování domácí feministické a genderově relevantní agendy.[33]

Závěry

V této kolektivní monografii jsme se zabývali proměnami genderové kultury v celém socialistickém období v české společnosti s přihlédnutím k genderovému výzkumu ve střední Evropě, a sice ze dvou aspektů analytické kategorie „gender": genderu jako sociální kategorie a genderu jako symbolické kategorie. Kapitoly v první části knihy se věnují jednak proměnám legislativního rámce a rámce vnitřních politik (kapitoly Barbary Havelkové, Hany Havelkové a Denisy Nečasové) a jednak dokumentují na archivním materiálu, dobové odborné literatuře a osobních výpovědích „vyvlastnění" meziválečné a předúnorové feministické a genderové agendy komunistickou stranou, která následně instrumentalizovala emancipaci žen pro dosažení svých vlastních ideologických cílů (kapitoly Veroniky Šprincové, Ivana Vodochodského a Petry Klvačové, Věry Sokolové a Kateřiny Zábrodské). Na druhé straně však tyto studie ukazují utváření reziduální a vynořující se proženské a profeministické agendy „zdola" různými aktéry na institucní i osobní úrovni genderového řádu. Příspěvky ve druhé části knihy (kapitoly Petra Roubala, Jana Matonohy, Libory Oates-Indruchové, Petry Hanákové a Kateřiny Kolářové), tedy části zabývající se genderem jako symbolickou kategorií, doplňují předcházející zjištění výzkumem menších aktérů (tj. mimo velká centra komunistické moci) na symbolické a institucní úrovni genderového řádu. Podobně jako předcházející kapitoly i tyto nacházejí kontinuální srážky emancipačních či gender reflektujících diskursů a praxe s tradicionalistickými či hierarchickými pohledy na genderové vztahy. Kromě toho autorky a autoři několika kapitol této části došli v analýzách genderových reprezentací k podobnému výsledku jako autorky a autor části zkoumající rámce legislativy

k feminismu (signifikantně, nikoli k feminismům) radikálně nepřátelský či senzacechtivý postoj.

33 Ranější verze argumentu o polistopadových debatách k genderové teorii viz (Oates-Indruchová 2011).

a politik a gender jako sociální kategorii v otázce rámcové periodizace vztahování se k genderovému řádu: od krátkého pokusu o rozebrání tradičního genderového řádu v 50. letech přes reflexi genderových rolí v 60. letech (jejíž součástí byla jak kritická reflexe genderu, tak znovuvynoření protiemancipačních diskursů) po návrat ke konzervativnímu genderovému diskursu 70. a 80. let – přinejmenším v institučním kontextu a kanonických reprezentacích. Jinými slovy, proměny genderové kultury celého socialistického období jsou „přepólované" ve vztahu k běžně studovaným „univerzálním" občanským svobodám. Na politicky represivní raná 50. léta lze nahlížet jako na radikálně progresivní vzhledem k proměnám genderového řádu, zatímco relativně politicky uvolněná 60. léta přinesla spíše posílení genderových nerovností prostřednictvím kanonických kulturních diskursů a retradicionalizace genderových rolí ve státních politikách, trend, který pak shora pokračoval celá 70. léta a posílil v období přestavby (perestrojky).

Nicméně i v tomto posledním, pozdně socialistickém období, které se vyznačovalo silným tlakem státního aparátu směrem k retradicionalizaci genderových rolí prostřednictvím politik (a to navzdory vytrvalému zlepšování společenského postavení žen ve vzdělání, na trhu práce a v oblasti přístupu k reprodukčním právům), existovaly prožen-ské, profeministické a alternativní genderové agendy, i když převážně na „nekanonických" místech – v expertních a alternativních komunitách, v populární kultuře a v individuálních vyjednávacích strategiích – a nedá se tedy v socialistickém období hovořit o artikulovaném feministickém diskursu. Výzkum zastoupený v této knize pokryl jen výběrový průřez míst a aktérů, a nemůže tedy poskytnout úplný obraz o přesných procesech a mechanismech spoluvytváření genderové kultury státního socialismu škálou aktérů. Nicméně všechny kapitoly ukazují na zřetelnou tendenci: jak od 60. let postupně slábly modernizační sociálněinženýrské snahy státu vůči genderovému řádu, kterými se vyznačovalo raně socialistické období, až byly konečně nahrazeny snahami retradicionalizačními, formulace emancipačního nároku se posouvaly z úrovně vytváření politik (tedy z nejvyšší institu-ční úrovně genderového řádu) do lokalit na symbolické a osobní úrovni. Zároveň ovšem tato změna v přístupu státu k genderovému řádu pozitivně rezonovala s tradicionalistickým genderovým diskursem aktérů disidentské intelektuální scény, čímž v okamžiku pádu komunistického režimu docházelo k paradoxu, kdy tito dva velcí aktéři, kteří v jiných oblastech politiky stáli proti sobě, stáli v otázce genderové politiky na straně

stejné. Jelikož tento intelektuální diskurs získával v polistopadovém období značný morální status a jeho kulturní odkaz byl kanonizován, vzniká tím zároveň diskursivní předpoklad pro udržení silného kontinuálního působení tradicionalistického přístupu k genderovému řádu na všech jeho úrovních: institucní, symbolické i osobní.

Bibliografie

Argent, Angela. 2008. „Hatching Feminisms: Czech Feminist Aspirations in the 1990s." *Gender & History* 20 (1): 86–104.

Asztalos Morell, Ildikó. 1999. „Emancipation's Dead-end Roads?: Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)." *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 46*. Uppsala.

Asztalos Morell, Ildikó. 2007. „How to Combine Motherhood and Wage Labour: Hungarian Expert Perspectives During the 1960s." Pp. 41–62 in Rebecca Kay (ed.). *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*. London: Palgrave Macmillan.

Bauerová, Jaroslava. 1988. *Postavení ženy v rodině, práci a ve veřejném životě socialistické společnosti*. Praha: Ústřední výbor Českého svazu žen.

Bauerová, Jaroslava, Eva Bártová. 1987. *Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě*. Praha: Nakladatelství Svoboda.

Beauvoirová, Simone. [1949] 1966. *Druhé pohlaví*. Překlad Josef Kostohryz a Hana Uhlířová. Praha: Orbis. Původně francouzsky *Le deuxième sexe*. Paris: Gallimard.

Bourdieu, Pierre. 1980. *Le Sens pratique*. Paříž: Les Éditions de Minuit.

Bourdieu, Pierre. 2000. *Nadvláda mužů*. Překlad Věra Dvořáková. Praha: Karolinum. Původně francouzsky *La domination masculine*. Paris: Seuil.

Brandes, Holger. 2007. „Hegemonic Masculinities in East and West Germany (German Democratic Republic and Federal Republic of Germany)." *Men & Masculinities* 10 (2): 178–196.

Brejchová, Jiřina, Božena Holečková, Vlasta Košnarová. 1962. *Postavení žen v ČSSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

Bren, Paulina. 2010. *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca: Cornell University Press.

Burešová, Jana. 2001. *Proměny společenského postavení žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.

Corrin, Chris (ed.) 1992. *Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Scarlet Press.

Čákiová, Julie. 2005. *Československý svaz žen a jeho úloha v letech 1967 až 1970*. Diplomová práce. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
Deacon, Bob (ed.) 1992. *The New Eastern Europe. Social Policy: Past, Present and Future*. London: SAGE Publications.
Einhorn, Barbara. 1993. *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. 2nd ed. London: Verso.
Einhorn, Barbara, Charlotte Sever. 2003. „Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe." *International Feminist Journal of Politics* 5 (2): 163 to 190.
Encyklopedie mladé ženy. 1978. Kolektiv autorů. Praha: Avicenum.
Encyklopedie moderní ženy. 1966. Kolektiv autorů. Praha: Svoboda.
Evans, Harriet. 2000. „Fashioning Identities, Consuming Passions: Public Images of Women in China." *New Formations* (40): 113–127.
Faludi, Susan. 1991. *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. New York: Crown.
Feinberg, Melissa. 2006. *Elusive Equality: Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
Feinberg, Melissa. 2007. „The New Woman Question: Gender, Nation and Citizenship in the First Czechoslovak Republic." Pp. 45–61 in Mark Cornwall, R. J. W. Evans (eds.). *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. Oxford: Oxford University Press.
Ferree, Myra Marx. 2001. „Patriarchies and Feminisms: The Two Women's Movements of Post-Unification Germany." Pp. 511–519 in Laurel Richardson, Vetta Taylor, Nancy Whittier (eds.). *Feminist Frontiers* 5. Boston: McGraw-Hill.
Fidelis, Małgorzata. 2010. *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*. Cambridge: Cambridge University Press.
Fodor, Eva. 2002. „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary." *Gender & Society* 16 (2): 240–263.
Frýdlová, Pavla (ed.) 1998a. *Všechny naše včerejšky: Paměť žen*. Praha: Nadace Gender studies.
Frýdlová, Pavla (ed.) 1998b. *Všechny naše včerejšky II: Paměť žen*. Praha: Nadace Gender studies.
Frýdlová, Pavla. 2006. *Ženská vydrží víc než člověk: Dvacáté století v životních příbězích deseti žen*. Praha: Lidové noviny/Gender studies.
Funk, Nanette, Magda Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge.
Gál, Susan, Gail Kligman. 2000. *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
Garver, Bruce M. 1985. „Women in the First Czechoslovak Republic." Pp. 64 to 81 in Alfred G. Meyer, Sharon L. Wolchik (eds.). *Women, State, and Party in Eastern Europe*. Durham: Duke University Press.

Ghodsee, Kristen. 2004. „Feminism-by-Design: Emerging Capitalisms, Cultural Feminism, and Women's Nongovernmental Organizations in Postsocialist Eastern Europe." *Signs* 29 (3): 727–753.
Goven, Joanna. 2002. „Gender and Modernism in a Stalinist State." *Social Politics* 9 (1): 3–28.
Hájková, Eva. 1983. *Žena a ekonomika*. Praha: Horizont.
Háková, Libuše. 1966. „Žena ve struktuře socialistické společnosti." In Pavel Machonin a kol. *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha: Svoboda.
Hall, Radclyffe. [1928] 1931. *Studna osamění: Připsáno našim třem já*. Překlad Vladimír Vendyš. 1. vyd. (dotisk 1933, 1938, 1948). Praha: Symposion a Rudolf Škeřík. Původně anglicky *The Well of Loneliness*. London: Jonathan Cape.
Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, London: Open University Press.
Harsch, Donna. 2007. *Revenge of the Domestic: Women, the Family and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton: Princeton University Press.
Hašková, Hana, Alena Křížková, Marcela Linková (eds.) 2006. *Mnohohlasem: Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989.* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
Hašková, Hana, Zuzana Uhde (eds.) 2009. *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
Havel, Václav. [1985] 2012. *Anatomie jedné zdrženlivosti*. Kancelář Václava Havla a Barrandov Studio Multimedia/Mayma, leden 2012. [online]. [cit. 7. 5. 2012]. Dostupné z: <http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=eseje&val=4_eseje.html&typ=HTML>.
Havelková, Hana (ed.) 1992. *Lidská práva, ženy a společnost*. Praha: Evropské středisko pro výchovu k lidským právům.
Havelková, Hana. 1993a. „A Few Prefeminist Thoughts." Pp. 62–73 in Nanette Funk, Magda Mueller (eds.). *Gender Politics and Post-Communism.* New York, London: Routledge.
Havelková, Hana. 1993b. „‚Patriarchy' in Czech Society." *Hypatia* 8 (4): 89–96.
Havelková, Hana. 1995a. „Liberální historie ženské otázky v českých zemích." Pp. 19–30 in Hana Havelková (ed.). *Existuje středoevropský model manželství a rodiny?/ Gibt es ein mitteleuropaisches Ehe- und Familienmodell?* Praha: Divadelní ústav Praha, Rakouský kulturní institut v Praze a Nadace Gender studies.
Havelková, Hana (ed.) 1995b. *Existuje středoevropský model manželství a rodiny?/ Gibt es ein mitteleuropäisches Ehe- und Familienmodell?* Praha: Divadelní ústav Praha, Rakouský kulturní institut v Praze a Nadace Gender studies.
Havelková, Hana. 1996. „Abstract Citizenship?: Women and Power in the Czech Republic." *Social Politics* 3 (3): 243–260.

Havelková, Hana. 2007. „Náměty k diskusi o českém genderovém kontextu." Pp. 108–124 in Blanka Knotková-Čapková (ed.). *Ročenka Katedry genderových studií FHS UK v Praze 2005–2006.* Praha: Katedra genderových studií FHS UK.
Havelková, Hana. 2009. „Dreifache Enteignung und eine unterbrochene Chance: Der ‚Prager Frühling' und die Frauen- und Geschlechterdiskussion in der Tschechoslowakei." *L'Homme: Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 20 (2): 31–49.
Havelková, Hana, Libora Oates-Indruchová (eds.) 2014. *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. London, New York: Routledge.
Heitlinger, Alena. 1979. *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. London: Macmillan.
Hendrychová, Soňa. 1992. „Z historie ženského hnutí v Československu." Pp. 9–15 in Hana Havelková (ed.). *Lidská práva, ženy a společnost*. Praha: Evropské středisko UNESCO.
Himl, Pavel, Jan Seidl, Franz Schindler (eds.) 2012. *„Miluji tvory svého pohlaví": Homosexualita v dějinách a společnosti českých zemí.* Praha: Argo.
Horská, Pavla. 1999. *Naše prababičky feministky*. Praha: Lidové noviny.
Horská, Pavla, Jaroslava Pešková. 1992. „Rozhovor mezi filosofkou a historičkou o ženské otázce v Čechách." *Filosofický časopis* 40 (5): 757 až 768.
Hynková, Martina. 2009. *„Tiché hrdinky" Charty 77: genderovanost českého disentu*. Magisterská diplomová práce. Brno: Katedra sociologie Masarykovy univerzity.
Hypatia. 1993. Special Cluster on Easter European Feminism 8 (4).
Chřibková, Marie, Josef Chuchma, Eva Klimentová (eds.) 1999. *Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: Kosmas.
Jalušić, Vlasta, Milica Antić Gabor. 2001. *Women – Politics – Equal Opportunities: Prospects for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe*. Ljubljana: Mirovni institut.
Jechová, Květa. 2008. „Cesta k emancipaci: Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému." Pp. 69–129 in *Pět studií k dějinám české společnosti*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny.
Jechová, Květa. 2009. „Matky a děti, chtěné i nechtěné: Mateřství v reálném socialismu." Pp. 10–73 in Oldřich Tůma, Tomáš Vilímek (eds.). *Opozice a společnost po roce 1958.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny.
Jirková, Marie. 1982. *Vzdělání a emancipace ženy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Kampichler, Martina. 2010. *Feminism East and West?: A Contextualized Analysis of Framings in the Anthology* Gender Politics and Post-Communism. Disertační práce. Brno: Katedra sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity.

Kaplan, Cora, Debra Keates, Joan W. Scott (eds.) 1997. *Transitions, Environments, Translations: Feminism in International Politics*. New York, London: Routledge.
Kay, Rebecca (ed.) 2007. *Gender, Equality and Difference During and after State Socialism*. London: Palgrave Macmillan.
Kiczková, Zuzana. 2006. *Pamäť žien: O skúsenosti sebautvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava: Iris.
Klabouch, Jiří. 1964. *Encyklopedie moderní ženy*. Praha: NPL.
Kosatík, Pavel. 1993. *Osm žen z Hradu*. Praha: Mladá fronta.
Köhler-Wagnerová, Alena. 1974. *Die Frau im Sozialismus, Beispiel ČSSR*. Hamburg: Hoffman und Campe Verlag.
Kraft, Claudia (ed.) 2008. *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg: Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern*. München: Oldenburg.
Kruks, Sonia, Rayna Rapp, Marilyn B. Young (eds.) 1989. *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*. New York: Monthly Review.
Lishaugen, Roar, Jan Seidl. 2011. „Generace *Hlasu*: Česká meziválečná homoerotická literatura a její tvůrci.“ Pp. 209–278 in Martin C. Putna (ed.). *Homosexualita v dějinách české kultury*. Praha: Academia.
Lukić, Jasmina, Joanna Regulska, Darja Zaviršek (eds.) 2006. *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate.
Malečková, Jitka. 1996. „Gender, Nation and Scholarship: Reflections on Gender/Women's Studies in the Czech Republic.“ Pp. 96–112 in Mary Maynard, June Purvis (ed.). *New Frontiers in Women's Studies: Knowledge, Identity and Nationalism*. London: Taylor & Francis.
Malečková, Jitka. 2002. *Úrodná půda: žena ve službách národa*. Praha: ISV.
Matulová, Nina (pseudonym Jiřiny Šiklové), Helena Jarošová. 1976. *Žena v dnešní rodině*. Praha: Mladá fronta.
Millett, Kate. 1970. *Sexual Politics*. Garden City: Doubleday. Česky výběr 1998. „Sexuální politika.“ Pp. 69–88 Libora Oates-Indruchová (ed.). *Dívčí válka s ideologií: Klasické texty angloamerického feministického myšlení.* Překlad Pavla Slabá. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Moghadam, Valentine M. (ed.) 1993. *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*. Oxford: Clarendon Press.
Molyneux, Maxine. 1994. „The ‚Woman Question' in the Age of Communism's Collapse.“ Pp. 303–330 in Mary Evans (ed.). *The Woman Question*. London: Sage.
Moore, Barrington Jr. 1987. *Authority and Inequality under Capitalism and Socialism*. Oxford: Clarendon Press.
Možný, Ivo. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: UJEP.
Musilová, Dana. 2007. *Na okraj jedné návštěvy: Simone de Beauvoir v Československu*. Ústí nad Orlicí: Oftis a Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové.
Musilová, Dana. 2008. „Der Einfluss bezahlter Arbeit auf weibliche Identitätsbildungsprozesse in der Tschechoslowakei der Nachkriegszeit.“

Pp. 165–186 in Claudia Kraft (ed.). *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg.* München: Oldenburg.
Nečasová, Denisa. 2011. *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno: Matice moravská.
Neudorflová, Marie L. 1999. *České ženy v 19. století: Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci.* Praha: Janua.
Nolte, Claire E. 1993. „‚Every Czech a Sokol!': Feminism and Nationalism in the Czech Sokol Movement." *Austrian History Yearbook* 24: 79–100.
Nyklová, Blanka. 2013. „Krajinou současného českého feminismu." *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 14 (1): 52–63.
Oates-Indruchová, Libora. 2002a. *Discourses of Gender in Pre- and Post–1989 Czech Culture*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
Oates-Indruchová, Libora. 2002b. „Genderově bezpříznakový diskurs?: Tělo v teorii tělesné kultury." *Filosofický časopis* 50 (6): 971–989.
Oates-Indruchová, Libora. 2011. „Tak pěkně od začátku: O vztahu sociologie a kategorie gender." Pp. 76–86 in Libora Oates-Indruchová (ed.). *Tvrdošíjnost myšlenky: Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Penn, Shana. 2005. *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Penn, Shana, Jill Massino (ed.) 2009. *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. New York: Palgrave.
Pugh, Martin. [1992] 2000. *Women and the Women's Movement in Britain, 1914–1999*. 2nd ed. New York: St. Martin's Press.
Pullmann, Michal. 2011. *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.
Putnam Tong, Rosemary. 1998. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Boulder: Westview Press.
Radvanová, Senta a kol. 1971. *Žena a právo*. Praha: Orbis.
Saxonberg, Steven. 2003. *Czech Republic before the New Millenium*. New York, Boulder: East European Monographs.
Scott, Hilda. 1974. *Does Socialism Liberate Women? Experiences From Eastern Europe*. Boston: Beacon Press.
Scott, Joan Wallach. 1986. „Gender: a Useful Category of Historical Analysis." *The American Historical Review* 91 (5): 1053–1075. Slovensky 2006. „Rod: užitočná kategória historickej analýzy." Pp. 40–71 in Jana Cviková, Jana Juráňová, Ľubica Kobová (eds.). *Histórie žien: Aspekty písania a čítania*. Překlad Ľubica Hábová. Bratislava: Aspekt.
Seidl, Jan et al. (ed.) 2012. *Od žaláře k oltáři: Emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno: Host.
Sieg, Katrin. 1995. „Sex, Subjectivity, and Socialism: Feminist Discourses in East Germany." In Ellen E. Berry (ed.). *Postcommunism and the Body Politics*. New York, London: New York University Press.
Sokolová, Věra. 2008. *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Stuttgart-Verlag.

Sokolová, Věra. 2013. *State Approaches to Homosexuality, Sexological Discourse and Non-Heterosexual Lives in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989*. Habilitační práce. Pardubice: Fakulta filozofická Univerzity Pardubice.
Šiklová, Jiřina. 1993a. „Are Women in Central and Eastern Europe Conservative?" Pp. 74–82 in Magda Mueller, Nanette Funk (eds.). *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
Šiklová, Jiřina. 1993b. „Backlash." *Social Research* 60 (4): 737–749.
Šiklová, Jiřina. 1999a. „Únava z vysvětlování." Pp. 128–138 in Marie Chřibková, Josef Chuchma, Eva Klimentová (eds.). *Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: Marie Chřibková.
Šmausová, Gerlinda. [2006] 2011a. „Emancipace, socialismus a feminismus." Pp. 179–194 in Libora Oates-Indruchová (ed.). *Tvrdošíjnost myšlenky: Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Šmausová, Gerlinda. [2002] 2011b. „Proti tvrdošíjné představě o ontické povaze genderu a pohlaví." Pp. 195–206 in Libora Oates-Indruchová (ed.). *Tvrdošíjnost myšlenky: Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Šmausová, Gerlinda. 2007. „Současnost nesoučasností: nepřehledné vlnobití feminismů." Pp. 16–36 in Libuše Heczková a kol. (eds.). *Vztahy, jazyky, těla: Texty z 1. konference českých a slovenských feministických studií*. Praha: FHS UK.
Šmejkalová, Jiřina. 1991. „Co je feminismus: Kam s ní/m?," část 1–5. *Tvar* 2: 37–41.
Šmejkalová-Strickland, Jiřina. 1994. „Do Czech Women Need Feminism?: Perspectives of Feminist Theories and Practices in Czechoslovakia." *Women's Studies International Forum* 17 (2/3): 277–282.
Šmejkalová-Strickland, Jiřina. 1995. „Revival? Gender Studies in the ‚Other' Europa." *Signs* 20 (4): 1000–1006.
Šolcová, Marie. 1984. *Postavení ženy v socialistické společnosti*. Horizont: Praha.
True, Jacquie. 2003. *Gender, Globalization and Postsocialism: The Czech Republic after Communism*. New York: Columbia University Press.
Vodochodský, Ivan. 2007. *„Superženy" a „velké děti": Konceptualizace postavení mužů v rámci genderového řádu státního socialismu*. Pražské sociálně vědní studie, Sociologická řada. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.
Watson, Peggy. 1993. „The Rise of Masculinism in Eastern Europe." *New Left Review* (198): 71–82.
Waylen, Georgina. 1994. „Women and Democratization: Conceptualizing Gender Relations in Transition Politics." *World Politics* 46 (April): 327–354.
Wolchik, Sharon, Alfred Meyer (eds.) 1985. *Women, State, and Party in Eastern Europe*. Durham, North Carolina: Duke University Press.

Woolf, Virginia. [1928] 1929. *Orlando: Imaginární životopis*. Překlad Staša Jílovská. Praha: Symposion a Rudolf Škeřík. Původně anglicky *Orlando: A Biography.* London: Hogarth.
Woolf, Virginia. [1933] 1938. *Flush: životopis pejska Alžběty Barrettové-Browningové*. Překlad Božena Šimková. Praha: Jan Laichter. Původně anglicky *Flush: A Biography.* London: Hogarth.

Část I:
Gender jako sociální kategorie

Tři stadia genderu v socialistickém právu[34]

Barbara Havelková

Otázky, jaké genderové politiky prosazoval československý stát v období vlády KSČ (1948–1989) a jak byl gender konstruován v tehdejší společnosti a v kultuře, byly již mnohokrát předmětem odborných analýz (viz např. Scott 1974; Köhler-Wagnerová 1974; Heitlinger 1979; Wolchik, Meyer 1985b; H. Havelková 1993, 1999; LaFont 2001; Vodochodský 2007). Relativně málo bylo ale zkoumáno téma genderu v právu. Tato kapitola takový rozbor nabízí; zkoumá, jak byly role pohlaví a vztahy mezi pohlavími právně regulovány a jak byly chápány a konstruovány právnickou obcí.[35] Analyzuje legislativu, soudní rozhodnutí, důvodové zprávy k návrhům zákonů a produkci právní vědy.[36] Tematicky se z prostorových důvodů omezuje jen na oblasti, které byly identifikovány jako konstituující „ženskou otázku" socialistickým státem, tedy zejména na (heteronormativně[37] chápanou) rodinu a placenou práci (Radvanová et al. 1971; Bauerová, Bártová 1987). Tento přístup vede ke dvěma limitům následující analýzy. Kapitola za prvé nehojí oficiální mlčení o tématech ignorovaných státní politikou, jako je genderové násilí nebo práva LGBTQ[38] (B. Havelková 2009a: 195–197; B. Havelková 2010a: 23). Za druhé tím, že zkoumá jen oblasti, které se zjevně dotýkají žen nebo genderových vztahů, nerozkrývá pouhou zdánlivost neutrality práva. Právo

34 Předchozí, rozsáhlejší verze této kapitoly byla obhájena jako součást mé doktorské disertace na Oxfordské univerzitě v červnu 2013 (B. Havelková 2013).

35 Zákonodárci, soudci a právní vědci.

36 Z nespecializovaných právních časopisů *Právník* a *Socialistická zákonnost*.

37 Tedy chápanou pouze jako partnerství mezi osobami opačných pohlaví.

38 Tato zkratka označuje osoby (z angl. *lesbian, gay, bisexual, transssexual/transgender, queer*), které z důvodu své sexuální orientace či identity nenaplňují tradiční heteronormativní genderové role.

jako celek je androcentrické a mnoho domněle neutrálních právních institutů, jako je například sebeobrana v trestním právu[39] či práva majetková,[40] zvýhodňuje muže a patriarchální uspořádání. Analýza toho, jak se tato strannost práva proměnila v „beztřídní" společnosti, by byla zajímavým a důležitým projektem, jde ale bohužel nad rámec tohoto textu.

Tato kapitola nabízí diachronickou analýzu socialistické éry v Československu. Poukazuje na to, že období státního socialismu nebylo homogenní a že počáteční úsilí o rovnost během stalinistického období 50. let bylo zpochybněno v období politického tání 60. let, až se zcela vyprázdnilo během normalizace v 70. a 80. letech. Je tak možné odlišit tři stadia genderu v právu:

1. zrovnoprávnění (1948–1962);

2. reflexe (1962–1968);

3. období rodiny (1968–1989).

Existující společenskovědní literatura většinou rozeznává dvě období: 1. emancipační, zrovnoprávňující, revoluční a aktivistické období pozdních 40. a 50. let; 2. konzervativní období orientované na rodinu a stabilitu 70. a 80. let (Scott 1974: 1; Vodochodský 2007: 38; Wagnerová 2011: 15).

---

39 Například chápání sebeobrany a právní institut „nutné obrany" je v mnoha právních systémech konstruován tak, aby reflektoval rvačky a potyčky, kterých se účastní muži. Vychází tedy z toho, že se setkávají dvě zhruba stejně silné strany. Právo nutné obrany pak neumí adekvátně reagovat na určité situace, ve kterých se nacházejí ženy. Například oběti domácího násilí často po letech týrání trpí tzv. syndromem zbité manželky, a v situaci, kdy již nejsou schopny přesně odhadovat přiměřenost své obrany, zabijí svého (neozbrojeného) agresora zbraní.

40 Západní feministická právní věda například analyzuje způsob, kterým právní regulace soukromého majetku ovlivňuje ženy. Bylo například zdůrazněno, že mnoho obecných a základních principů trestního práva je určováno skutečností, že se vyvinuly za účelem chránit soukromý majetek. Pokrývá tedy delikty postihující častěji muže a mnohem méně určité typy újmy týkající se žen (domácí násilí, sexuální násilí apod.). Právo – i společenské zřízení – také dlouho vylučovalo ženy ze soukromého vlastnictví (Fredman 1997: 40–58). Zajímavá je rovněž otázka, zda socialistické odstranění soukromého vlastnictví změnilo vzájemné vztahy mezi pohlavími tím, že oslabilo muže, nebo zda genderovanost práva zůstala a pouze se přelila do institutu státního či socialistického majetku (k tomuto tématu se do jisté míry vyjadřuje Wagnerová 1995).

Z mé analýzy právního vývoje a diskusí o právních úpravách vyplývá, že je třeba samostatně hodnotit období politického tání v 60. letech (podobu, diferencovanější analýzu různých období nabízí např. Wolchik 1981b; Hašková, Uhde 2009; či Roubal v této knize). Rodící se politický pluralismus totiž nejen umožnil ženám (organizovaně i jednotlivě) zpochybnit oficiální narativy o „dosažené rovnosti", ale současně umožnil zpochybnění konceptu a politiky rovnosti pohlaví jako žádoucího cíle ze strany expertů, zejména ekonomů a psychologů, a otevření debat o ekonomické (ne)efektivnosti rovnosti pohlaví a o jejích negativních dopadech na děti. Na období 60. let je tedy nutné z genderové perspektivy pohlížet kritičtěji, než dosud činila obecná politická historiografie.

Uvědomění si těchto dvou aspektů vývoje, tedy postupné regrese modernizace statusu žen a rovnosti v období státního socialismu i problematické role 60. let, umožňují přesnější analýzu kontinuit a diskontinuit mezi státním socialismem[41] a porevolučním obdobím.[42] Právní rámec, který zdědilo období transformace, vychází z normalizace. Tento rámec aktivně podporoval a posiloval rozdíly mezi pohlavími, zvláště v rodině. Žena už nadále nebyla dělnicí a aktivní občankou 50. let, byla manželkou, která udržovala manželství, a matkou, která pečovala o rodinu. Když se v 90. letech v Česku proklamovalo, že ženská rovnost si nežádá více pozornosti, protože jí bylo dosaženo za státního socialismu, neuvědomovali jsme si, že jsme ve skutečnosti zdědili politiku prorodinnou a promateřskou, ale ne nutně politiku rovnosti pohlaví. Zároveň se v 90. letech stal strašákem dřívější model rovnosti zosobněný traktoristkou z 50. let. Rétorika období transformace namířená proti „státnímu feminismu" a nucené rovnosti pohlaví se ale tímto vymezovala proti pojetí, které v posledních třech dekádách před sametovou revolucí již v podstatě neplatilo. Konečně je důležitá také specifická role 60. let v porevolučním období. Politické tání a pluralismus 60. let připravily půdu pro transformační liberalismus. Zpochybnění efektivity ženské práce a kolektivní péče o děti, stejně jako narativy svobody a volby, které se dostaly v období transformace do popředí, byly v některých případech znovuotevřením, v jiných případech pokračováním diskusí, které vedly k pražskému jaru (B. Havelková 2013).

41 Období od roku 1948 až do sametové revoluce v roce 1989.

42 Od roku 1989 do současnosti.

Zrovnoprávnění (1948–1962)

Předtím, než se v roce 1948 dostali komunisté k moci, byla situace českých žen charakterizována dvěma tendencemi: postupným formálním zrovnoprávňováním a zvyšováním ochrany v pracovních vztazích (B. Havelková 2009a: 187). Tyto tendence odpovídaly na jedné straně kampaním první vlny (liberálního) feministického aktivismu a na straně druhé požadavkům socialistického hnutí. Po roce 1948 pokračovalo jak zrovnoprávňování, tak posilování právní ochrany žen zejména ve spojení s těhotenstvím a mateřstvím. Od komunistického převratu byla „rovnoprávnost žen a mužů" vzata vážně jako politický cíl, byla zakotvena v Ústavě 9. května z roku 1948[43] a byla i vymáhána obecnými soudy (Kühn 2005: 35–37). Období pozdních 40. let a 50. let bylo charakterizováno důrazem na přístup žen do veřejné sféry práce, vzdělání a politiky. Bylo to období, kdy (socialistický) „Východ" předběhl (kapitalistický) „Západ", co se týče zrovnoprávnění žen s muži (zvláště v právu rodinném) a odstranění některých právních omezení ženských životů (legalizace potratů a liberalizace rozvodu). Této relativní zpozdilosti a nevyvinutosti „Západu" si všímaly mnohé emigrantky, které opustily Československo po invazi armád Varšavské smlouvy v roce 1968 (Wagnerová 2011).

Rovnost v rodině

Ústava z roku 1948 vzala „sňatek, rodinu a mateřství […] pod ochranu státu".[44] Nový zákon o právu rodinném z roku 1949 modernizoval rodinné vztahy a zavedl *de iure* rovnost mezi manželi. Tento vývoj byl předmětem velkého zájmu mezi odbornou právní veřejností – několik prvních let socialistického období byla reforma rodinného práva jedním z nejdiskutovanějších témat na stránkách časopisů *Právník* a *Socialistická zákonnost*.

Nový zákon odstranil právní institut hlavy rodiny, podle nějž muž vedl domácnost a určoval bydliště a podle nějž byla manželka manže-

43 § 1 odst. 2 ústavního zákona č. 150/1948 Sb., Ústav Československé republiky, uváděl: „Muži a ženy mají stejné postavení v rodině i ve společnosti a stejný přístup ke vzdělání i ke všem povoláním, úřadům a hodnostem."

44 § 10 odst. 1 Ústavy ČSR z roku 1948.

lovi povinna poslušností a pomocí.[45] Dřívější rozdílnost rolí manžela (péče o výživu dětí) a manželky (postarat se o jejich tělesnou výchovu a zdraví) byla odstraněna[46] – nový zákon nečinil mezi rolemi manželů rozdílu. „Domácí kázeň", tedy trestání ostatních členů rodiny mužem, už trestní právo nedovolovalo.[47] Nový zákon také zakazoval dosud existující právo zrušení sňatku manželem, který zjistil, že jeho manželka byla těhotná ještě před svatbou.[48]

Manželé se stali rovnoprávnými také ve vztahu ke svým dětem[49] – ustanovení o moci otcovské, které dávalo otci výlučné právo rozhodovat o volbě povolání jeho dětí a o jejich jmění, bylo zrušeno.[50] Tyto změny tak nebyly pouze odklonem od patriarchálního zřízení ve smyslu genderové moci mužů nad ženami, ale také ukončením moci *pater familias*, ve smyslu římského práva, nad jeho rodinou (pro odlišení těchto dvou významů „patriarchátu" viz například Lerner 1986: 239).

Zrovnoprávněny byly také ekonomické vztahy mezi manželi. V předkomunistickém všeobecném občanském zákoníku neexistoval předpoklad společného majetku manželů.[51] Pokud nebylo stanoveno jinak, majetek byl v individuálním držení; v případě pochybností bylo předpokládáno, že vlastníkem je manžel.[52] Podobně, „pokud tomu manželka neodporovala, plat(ila) právní domněnka, že svěřila muži jako svému zákonnému zástupci správu svého volného jmění".[53] Nový zákon o právu rodinném vytvořil v roce 1949 zákonné společenství majetkové,[54] na jehož základě se veškerý majetek nabytý v manželství stal společným vlastnictvím manželů. Správa tohoto majetku přináležela oběma manželům rovným dílem.[55]

---

45 § 91 a 92 císařského patentu č. 946/1811 Sb. zák. soud., všeobecného občanského zákoníku.

46 § 141 všeobecného občanského zákoníku.

47 § 413 císařského patentu č. 117/1852 Ř. z., zákona trestního o zločinech, přečinech a přestupcích, ve svém posledním znění, umožňoval trestání manželky a dětí a postihoval pouze nepřiměřené excesy („zlé nakládání při domácí kázni").

48 Dříve to umožňoval § 58 všeobecného občanského zákoníku.

49 § 15, 16 a 55 zákona č. 265/1949 Sb., o právu rodinném.

50 § 147 a n. všeobecného občanského zákoníku.

51 § 1233 všeobecného občanského zákoníku, podle něhož bylo možné společné vlastnictví založit smluvně.

52 § 1237 všeobecného občanského zákoníku.

53 § 1238 všeobecného občanského zákoníku.

54 § 22 zákona o právu rodinném. Toto bylo dispoziční ustanovení – manželé se mohli dohodnout jinak.

55 § 23 zákona o právu rodinném.

Socialistický stát také kladl důraz na péči o děti a jejich výživu. Rovnost manželských a nemanželských dětí byla stanovena ústavou v roce 1948[56] a byla doprovázena povinností podpory dětí svobodných matek otcem.[57] Socialistický stát zajišťoval vyživování dětí jak během manželství, tak po jeho ukončení.[58] Velký praktický význam mělo, že vymahatelnost výživného dětí po rozvodu byla zajištěna institutem srážek ze mzdy, což prováděly socialistické organizace jako zaměstnavatelé.[59] V roce 1948 byl rovněž zaveden systém státního zálohování výživného dětem.[60] Všechna tato opatření měla významnou genderovou dimenzi, jelikož děti byly častěji svěřovány do péče matce. Vysoké náklady na výchovu dítěte po rozvodu byly běžnou příčinou chudoby rozvedených žen a tato opatření jí pomáhala předcházet.

Po nástupu komunistů k moci se také postupně liberalizovala právní úprava rozvodu. Je pravda, že všeobecný občanský zákoník před rokem 1948[61] nerozlišoval mezi dostupností rozvodu pro muže a ženy, ale dostupnost rozvodu byla velmi omezena, pokud chyběl souhlas obou stran. Nový zákon rozšířil dostupnost rozvodu, přestože partnerovi, který zavinil rozpad, nemohl být rozvod povolen bez souhlasu druhého partnera (který nebyl na vině).[62] Požadavek zjišťování viny byl zmírněn v roce 1955[63] a nakonec byl zrušen v novém zákoníku o rodině v roce 1963.[64]

Stojí za zmínku, že komunistická strana nebyla prvním, kdo navrhoval tyto změny v právu rodinném. O reformě rodinného práva (a občan-

56 § 11 odst. 2 Ústavy ČSR z roku 1948. Dříve nebyla jejich pozice rovnoprávná, existovala nicméně vyživovací povinnost pro otce dětí narozených mimo manželství, viz § 155 až 171 všeobecného občanského zákoníku.

57 § 76 zákona o právu rodinném.

58 § 72 zákona o právu rodinném.

59 Zatímco právní institut srážek ze mzdy existoval již dříve, v § 532 zákona č. 142/1950 Sb., občanského soudního řádu, byl tento institut postupně propracován k větší efektivitě. Tak například v roce 1955 bylo přijato zákonné opatření č. 57/1955 Sb., o urychleném vymáhání pohledávek na úhradu osobních potřeb nezletilých dětí, které zintenzivnilo povinnosti předávání informací mezi soudem a zaměstnavatelem a učinilo každého budoucího zaměstnavatele vykonavatelem rozhodnutí o srážkách ze mzdy (viz také Gemrich 1955).

60 Zákon č. 57/1948 Sb., o zálohování výživného dětem.

61 V poslední platné verzi.

62 § 30 odst. 2 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině.

63 Nové ustanovení dovolovalo rozvod bez vzájemného souhlasu, pokud manželé žili určitou dobu odděleně, viz § 30 odst. 4 zákona o právu rodinném v podobě novelizované zákonem č. 61/1955 Sb.

64 Zákon č. 94/1963 Sb., o rodině.

ského zákoníku všeobecně) se diskutovalo během celého období první republiky, přijata nicméně nebyla. Návrh nového zákona o právu rodinném byl původně připraven prvorepublikovými nekomunistickými právníky a právničkami a politiky a političkami (Feinberg 2006: 41 až 72). Na rozdíl od období první republiky, kdy, jak si všímá Melissa Feinberg, „ženy mohly mít rovné slovo u volebních uren, ale v domácnostech zůstaly podřízeny autoritě manžela" (Feinberg 2006: 99), se komunistická vláda snažila dostát ideálu formální rovnosti v rodině. Víra v rovnost šla tak daleko, že v raném období stalinistické éry došlo ke zrušení vyživovací povinnosti rozvedené manželky – institutu, který tradičně chrání nevydělávající ženy před propadem v životní úrovni po rozvodu. Tento vývoj, zakotvený v předpokladu plné zaměstnanosti žen a jejich ekonomické nezávislosti, však předstihl skutečný vývoj statusu žen, a toto ustanovení bylo znovu zavedeno v roce 1963 v genderově neutrální podobě.[65]

„Nová rodina"?

Koncepčně můžeme mnohá z těchto ustanovení vnímat jako součást revolučního programu oslabování rodiny. Historička Dana Hamplová zastává názor, že v 50. letech toto bylo explicitním cílem, který se nacházel jak v propagandě, tak v praktické politice (Hamplová 2001). Upozorňuje, že „[r]odina je v principu revolucím nepřátelská nejen proto, že konkuruje v získávání loajality, ale rovněž proto, že v ní dochází k udržování a předávání existujících hodnot a norem" (Hamplová 2001: 2).

Tato analýza je jistě správná, pokud se díváme pouze na vývoj právních ustanovení, jde ale podle mého názoru příliš daleko, hodnotíme-li také odbornou právní produkci. Je sice pravda, že právo o něco usnadnilo rozvody a zrušilo právní diskriminaci dětí nesezdaných rodičů, ale mezi odbornou právní obcí byla i v 50. letech přítomna velmi silná manželská normativita – děti svobodných matek byly stále vnímány jako společenské zlo a kapitalistický přežitek (Patschová 1953: 15), uzavírání sňatků bylo interpretováno jako důkaz „dobrých hospodářských a politických poměrů" (Patschová 1953: 18) a soudy měly instrukce bránit „neuváženým a lehkomyslným rozvodům" (c.d.).

K čemu nicméně během stalinistického období došlo, bylo zvětšení angažovanosti státu a práva ve věcech rodinných. Stát zasahoval do

65 § 92 zákona o rodině.

mnoha vztahů a záležitostí dříve považovaných za soukromé a konceptualizoval je jako věci veřejného zájmu. Stát byl za prvé aktivní prostřednictvím přijímání nových právních úprav, které oslabovaly jisté tradiční a genderově konzervativní praktiky a vztahy – to se týká například zrovnoprávnění rolí manželů vůči sobě a dětem a liberalizace rozvodů. Stát ale za druhé hrál důležitou roli také prostřednictvím svých institucí. Například vyživovací povinnost otců k jejich dětem byla vnímána jako „povinnost individua ke společnosti" (Patschová 1953: 21) a její vynucení bylo plně v rukou společnosti.[66] Neplnění vyživovací povinnosti vůči dětem bylo trestným činem.[67] Prokurátoři disponovali pravomocí zahájit řízení ve věci otcovství *ex officio* za účelem určení osoby zodpovědné za placení výživného (Glos, Kafka 1953). Tato angažovanost státu v soukromé sféře byla z genderového hlediska pozitivní v období, kdy byly cíle genderově progresivní. Jak ale podrobněji rozebírám dále, socialistický stát postupně opouštěl revoluční zápal a do popředí se dostaly hodnoty a cíle, které byly často v rozporu s požadavky genderové rovnosti.

Reprodukce

V mezinárodním kontextu stojí za povšimnutí fakt, že součástí politik rovnosti pohlaví v zemích socialistického bloku byla legalizace potratů. Československo tak učinilo již v roce 1957 přijetím zákona o umělém přerušení těhotenství.[68] Použití formulace „přerušení těhotenství" je podle mého názoru hodné pozornosti – ukazuje, že středem zájmu bylo těhotenství a jeho přerušení, a nikoli plod a jeho potrat.

Podle zákona mohly být potraty prováděny ze zdravotních a jiných závažných důvodů. Tyto další důvody zahrnovaly pokročilý věk ženy, více dětí, ztrátu manžela nebo jeho invaliditu, rozvrat rodiny, převahu hospodářské odpovědnosti ženy za výživu rodiny nebo dítěte, obtížnou situaci vzniklou otěhotněním u ženy neprovdané, a okolnost, která nasvědčuje, že k otěhotnění došlo znásilněním nebo jiným trestným či-

66 Zejména prostřednictvím srážek ze mzdy.

67 § 210 zákona č. 86/1950 Sb., trestního zákona a § 213 zákona č. 140/1961 Sb., trestního zákona.

68 Zákon č. 68/1957 Sb., o umělém přerušení těhotenství.

nem.[69] K povolení potratu bylo třeba svolení komise. Trestní odpovědnost ženy za potrat byla zrušena.[70]

Tato legislativa byla součástí širší politiky liberalizace potratů v socialistických zemích a byla na svou dobu velice progresivní (SSSR legalizovalo potrat v roce 1955[71] a Bulharsko, Rumunsko, Polsko, Maďarsko a Československo jej následovaly, viz Scott 1974: 104). Oproti pozdějším snahám o liberalizaci potratů na Západě, jejichž cílem byla svoboda volby v reprodukčních otázkách, nebylo v zemích východního bloku primárním zájmem garantovat ženám individuální reprodukční autonomii, ale šlo spíše o ochranu veřejného zdraví. Slovy socialistického zákonodárce byl zákon přijat „[v] zájmu dalšího rozšíření péče o zdravý vývoj rodiny, ohrožované škodami způsobovanými při umělém přerušení těhotenství na zdraví a životech žen zákroky nesvědomitých osob a mimo zdravotnická zařízení […]".[72]

Dostupnost potratů nebyla bohužel doprovázena plnou dostupností antikoncepčních prostředků (Scott 1974: 150–153). Potrat začal být používán jako hlavní způsob předcházení nechtěným těhotenstvím (Heitlinger 1985; Jechová 2009), což dále problematizuje chápání potratu jako individuálního práva žen, protože svoboda volby žen byla kvůli omezeným alternativám snížena. Muži nebyli žádným způsobem zahrnuti do tohoto procesu, odpovědnost v reprodukčních otázkách spočívala pouze na ženách.

Práce a sociální zabezpečení

Rovný přístup k placené práci – právo, nebo povinnost pracovat?
Garance přístupu žen na pracovní trh, ke vzdělání a do politiky patřila – vedle zrovnoprávnění v rodinném právu – k hlavním výdobytkům 50. let pro ženy (pro data srovnávající vývoj v Československu a na Západě viz Wolchik [1981a]; též Veronika Šprincová v této knize). Ústava z roku 1948 garantovala právo na práci,[73] stanovovala ale také

69 § 2 odst. 2 vyhlášky Ministerstva zdravotnictví č. 249/1957 Sb., kterou se provádí zákon o umělém přerušení těhotenství.

70 Dříve § 218 zákona č. 86/1950 Sb., trestního zákona. Nicméně i po roce 1957 zůstalo trestné provedení zákroku mimo rámec tohoto zákona o umělém přerušení těhotenství.

71 Toto bylo již druhou legalizací – Sovětský svaz legalizoval potrat během revolučních dní, ale znovu jej kriminalizoval v roce 1936 (Scott 1974: 104).

72 § 1 zákona č. 68/1957 Sb., o umělém přerušení těhotenství.

73 Čl. III odst. 3 a § 26 Ústavy ČSR z roku 1948.

povinnost pracovat.[74] Tato politika měla důležitý ideologický základ – marxismus-leninismus nesnášel parazitismus majetných tříd a práci považoval za zásadní pro vybudování socialismu a vytvoření socialistického člověka (B. Havelková 2009b: 494–499). Důvody pro právní stanovení pracovní povinnosti byly ale také praktické – pracovní mobilizace byla nezbytná kvůli poválečnému nedostatku pracovních sil v zemědělství a v průmyslu.[75] Podíváme-li se na program rovnosti v rodině v tomto světle, může být interpretován jako primárně instrumentální snaha uvolnit ženskou pracovní sílu pro potřeby socialistické ekonomiky. Článek z roku 1953 s názvem „Tři roky boje za novou rodinu" tak například uváděl:

> Mobilisující úloha našeho nového rodinného práva spočívá především v tom, že toto právo pomáhá ničit přežitky kapitalistického myšlení, pokud jde o staré představy a názory, a aktivně *napomáhá rozvoji výrobních sil*, zejména novým názorem na úkoly dnešní ženy ve společnosti a na nutnost jejího opětného zařazení do společensky důležité práce. (Patschová 1953: 15, zvýraznění autorka)

Pracovní povinnost byla explicitně zakotvena v některých právních předpisech[76] a v praxi byla vynucována prostřednictvím sítě správních povinností a trestních a správních sankcí. Například podle trestného činu a přečinu příživnictví byli stíháni ti, kdo „si zajišťují obživu nepoctivým způsobem a vyhýbají se práci",[77] mj. také prostitutky (B. Havelková 2010b). Právní institut „pracovní povinnosti" ale nebyl nikdy absolutní a některé skupiny žen byly z této povinnosti buď vyňaty (např.

74 Čl. III odst. 1 Ústavy ČSR z roku 1948.

75 Pracovní povinnost začala již před komunistickým převratem – existovala za nacistického protektorátu Čechy a Morava a dekretem prezidenta republiky byla znovu zavedena v roce 1945 (blíže viz B. Havelková 2009b).

76 Dekret prezidenta republiky 88/1945 Sb., o všeobecné pracovní povinnosti, vládní nařízení č. 40/1953 Sb., o občanské pracovní pomoci.

77 Toto ustanovení bylo začleněno do trestního zákona zákonem č. 63/1956 Sb. Podobné delikty existovaly ve správním právu: vyhýbání se práci v § 72 zákon č. 88/1950 Sb., trestního zákona správního; § 19 odst. c) zákona č. 38/1961 Sb., o místních lidových soudech; zákon č. 58/1965 Sb., kterým se upravuje postih provinění a přestupků osob opětovně se dopouštějících výtržnictví, násilností a příživnictví; § 10 zákona č. 150/1969 Sb., o přečinech.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázku z knihy Vyvlastněný hlas**.**
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.